

Könül Səmədova

**QƏRBI AZƏRBAYCAN
ETNOTOPONIMLƏRİNİN
AREALLARI**

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Elmi-Metodik Şurası «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı» bölməsinin 07.01.2008-ci il tarixli 1№-li iclas protokoluna əsasən dərs vəsaiti kimi çap olunur.

**Bakı
«Nurlan»-2008**

Elmi redaktor: *f.e.doktoru.prof*

Həsən Mirzəyev

F.e.doktoru prof.

Buludxan Xəlilov

Rəyçilər: *f.e.doktoru prof.*

Mirvari İsmayılova

F.e.doktoru prof.

dos.İbrahim Bayramov

Könül İbrahim qızı Səmədova. Qərbi Azərbaycan-indiki Ermənistan etnotoponimlərinin arealları (monoqrafiya).

Bakı, «Nurlan», 2008,- səh.

Kitabda ilk dəfə olaraq Qərbi Azərbaycan ərazisindəki etnotoponimlər tədqiqat obyektinə olmuş, bu ərazinin areal etnotoponimləri araşdırılmışdır. Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli etnotoponimlər linqvistik və tarixi, coğrafi aspektdə araşdırılmışdır. Monoqrafiya dilçilər, tarixçilər, coğrafiyaçılar, aspirantlar, tələbələr və vahid Azərbaycan tarixinə, dilinə maraq göstərən geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuş, Qərbi Azərbaycan – indiki Ermənistan ərazisinin qədim türk oğuz yurdu olduğunu bir daha təsdiq edən tutarlı mənbədir.

4602000000

Qrifli nəşr

N – 098 – 2008

© «Nurlan», 2008

Ön söz

Müasir dövrdə Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli etnotoponimlərin tədqiqi daha vacib məsələ olub, təkcə elmi aktuallığı ilə deyil, siyasi əhəmiyyəti baxımından da son dərəcə vacibdir.

Onomastik vahidlər, xüsusən də etnotoponimlər dil tarixi ilə bağlı qiymətli mənbədir. Onlar xalqın qədim yaşayış məskəni müəyyənləşdirmək, bu ərazidə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələri qiymətləndirmək, həmin hadisələrin səbəb və köklərini aydınlaşdırmaq, həqiqəti üzə çıxarmaq üçün faktlar kimi dəyərlidir.

Ermənilər Azərbaycan və türk mənşəli toponimlərə münasibətdə həmişə qərəzli mövqe tutmuşlar. Qərbi Azərbaycanda, – indiki Ermənistanda türk mənşəli toponimlərin uzun illər boyu dəyişdirilib erməniləşdirilməsi türklərin, xüsusən də azərbaycanlıların min illər boyu bu ərazidə yaşamasını sübut edən faktlar saxtalaşdırmaq məqsədi daşımışdır.

Müəllifin qeyd etdiyi kimi Qərbi Azərbaycan, indiki Ermənistan ərazisindəki azərbaycanlıların etnogenezində müxtəlif qədim türk tayfaları iştirak etmişdir. Müəllif ölkəmizin, o cümlədən də Qərbi Azərbaycan ərazisinin müasir toponimiyasında 4600-dən çox olan coğrafi adın təxminən 70 faizini tayfa və ya tayfa başçılarının adları ilə bağlı meydana gəlmiş qeyd edilmişdir. Həmin tayfalar təbii ki, Şimali və Cənubi Azərbaycan ərazisindəki etnotoponimlərin sayı az deyildir. Müəllif əsərdə onları tədqiq etməklə müxtəlif türk etnoslarının, xüsusilə oğuzların bu ərazilərin aborigen sakinləri olduğunu sübuta yetirir, Azərbaycan toponimiyasında az öyrənilmiş sahələrdən biri olan etnotoponimləri çox yüksək səviyyədə tədqiq etmiş, onların areallıq xüsusiyyətlərini araşdırmış, ilk dəfə olaraq Qərbi Azərbaycan ərazisindəki etnotoponimlər tədqiq edilmiş, onların onomastik lüğəti tərtib olunub, etnotoponimlərin linqvistik və tarixi aspektdə araşdırılmışdır. Əsərdə müxtəlif etnotoponimlərlə etnotoponim olmayan toponimlərin struktur leksik-semantik, fonetik, qrammatik xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə tədqiq etmiş və bu qruplar arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxarmışdır. Müəllif etnotoponimləri yalnız linqvistik baxımından deyil, həmçinin tarixi və coğrafi aspektdən də tətbiiq etmişdir. Bu da dərslərdən yalnız dilçilərin

deyil, o cümlədən də tarixçilərin və coğrafiyaçıların da yararlanmasına kömək edəcək.

Bu kitabda həmçinin Qafqaz hərbi dairəsinin Tiflis 1903-cü il xəritəsindən də istifadə olunmuş və kitabda verilmişdir. Müəllif həm filoloq, həm tarixçi, həm də bir coğrafiyaçı mövqeyində çıxış edib. «Qərbi Azərbaycan–indiki Ermənistan etnotoponimlərinin arealları» adlı əsəri bir daha sübut edir ki, Qərbi Azərbaycan qədim türk-oğuz məskənləridir. Könül Səmədova belə bir araşdırmanın öhdəsindən layiqincə gəlmiş, hamımızın bütün azərbaycanlıların ağırlı problemi olan Qərbi Azərbaycan-indiki Ermənistan torpaqlarının tarixini, linqistikasını həm də hər bir azərbaycanlı üçün şərəf işi olan vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirərək elmi ictimaiyyətə həm də geniş oxucu kütləsinə çox əhəmiyyətli və dəyərli bir kitab təqdim etmişdir.

Təklif edərdim ki, müəllif gələcəkdə ya kitabı bütövlükdə, ya da müəyyən hissələrini rus, ingilis hətta erməni dilinə belə tərcümə etdirdirsin. Düşməyə düşmənin dilində zərbə endirmək də böyük qələbədir!

*AMEA-nın Nəsimi adına
Dilçilik Institutunun prof. Qara Məşədiyev*

GİRİŞ

Onomastik vahid olan etnotoponimlər dil tarixi ilə bağlı qiymətli mənbə olmaqla yanaşı, xalqın qədim yaşayış məskənini müəyyənləşdirmək, bu ərazidə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələri, prosesləri qiymətləndirmək, həmin hadisələrin səbəb və köklərini araşdırmaq, obyektiv gerçəkliyi, həqiqəti üzə çıxarmaq üçün konkret material, sübut və faktlar kimi dəyərlidir. Belə faktlar ermənilərin Azərbaycana məxsus əraziləri, insan məskənlərini saxta və qondarma materiallara istinadla öz adlarına çıxarmasına qarşı mübarizədə də vacibdir.

Süni yollarla qədimliyini sübut etmək istəyən, tarixi saxtalaşdırmağa çalışan ermənilər türklərə, türkdilli xalqlara qarşı həmişə düşmənçilik mövqeyində durmuş və durmaqdadırlar. Ermənilər Azərbaycan və türk mənşəli toponimlərə münasibətdə də qərəzli mövqe tutmuşlar. Qərbi Azərbaycanda, indiki Ermənistanda türk mənşəli toponimlərin uzun illər boyu dəyişdirilib erməniləşdirilməsi, türklərin, xüsusən də azərbaycanlıların min illər boyu bu ərazidə yaşamasını sübut edən faktları saxtalaşdırmaq, xalqın adlara hopub əsrlərlə yaşamış tarixini pozmaq, «tarixin torpağın köksündəki izlərini» (A.Axundov) itirmək, onlara başqa don geyindirmək məqsədi daşımışdır. Ona görə də yer-yurd adlarımızın tarixin hansı dövrlərində necə dəyişdirilməsinə dair tədqiqatlar aparmağımız olduqca əhəmiyyətlidir.

Yer-yurd adlarımızın dəyişdirilməsi tarixin qədim dövrlərinə gedib çıxmır. Çünki belə qədim dövrlərdə bu adları türklər müasir dövrlə müqayisədə yaxşı qoruya bilmişlər. Daha qədim dövrlərdə, adamların ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olduğu dövrlərdə onların yaşayış qruplarının bilavasitə etnosun adı ilə adlanması şübhə doğurur. Belə qruplar çox zaman yaşayış ərazisinə, bu ərazinin relyefinə, digər atributlarına, ərzaq ehtiyatlarına, flora və faunasına və i.a. görə adlandırılmışdır. Yəni insanın təşəkkül tapıb müxtəlif qruplar şəklində yaşadığı

ilk dövrlərdə etnik mənsubluq məsələsi olmamışdır. Bu dövrdə insanları əsas maraqlandıran cəhət zəruri olan ərzaqla təmin olunmaq, qorunmaq, onları məhv edə biləcək hər cür qüvvələrə qarşı mübarizə aparmaq vərdişlərinə yiyələnmək ön planda idi. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, çox yaxın ərazidə paylanmış, adlarında ortaq, yaxud eyni semantikaya malik komponent olan qrupların bir etnosla bağlılığı həqiqətə daha yaxındır. Çünki kompozitin tərkibindəki komponent ya nominantın, ya da nominatorun daşdığı dilə mənsub olması belə bir müddəanı irəli sürməyə tam əsas verir. Eyni zamanda bu faktdan çıxış etməklə ya nominantın, ya da nominatorun etnik mənsubluğunu aşkara çıxarmaq mümkündür. Çünki yalnız onimin semantikasını araşdırmaqla onun hansı etnosun dilinə aidliyi haqqında müəyyən fikrə gəlmək mümkündür.

Etnonimlərlə bağlı problemin iki cəhəti diqqəti xüsusi ilə cəlb edir. Birinci cəhət bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli olan etnonimlərin toplu təşkil etməsidir. Bu topluya eyni etnosun müxtəlif adları daxil olur. Etnos adlarında müxtəliflik səbəblərindən biri də nominatorun fərqlənməsindən irəli gəlir. Adların müəyyən qismi etnosa qonşu, yaxud onunla əlaqədə olan etnoslar tərəfindən verilir.

İkinci cəhət etnonimlərin tarixi dinamikası ilə əlaqəlidir. Etnonim yaranır və tarixi inkişaf prosesi keçir. Bu prosesdə etnonimə həm intralingvistik, həm də ekstralingvistik amillər təsir göstərir.

Daha qədim sayılan etnotoponimlərin lingvistik təhlili zamanı lokal qruplara məxsus adların leksik-semantik xüsusiyyətlərinin müxtəlif aspektləri tədqiqat obyektini kimi nəzərə alınmalıdır. Belə tədqiqatda leksik vahidin semantik yükünün bilavasitə etnosa deyil, lokal qrupun yaşadığı yerin xüsusiyyətlərinə, onun bu və ya digər istinad nöqtəsindən, yaxud motivləşdirmə əlamətindən fərqi görə verilməsi yoxlanılmalıdır. Belə tədqiqatın aparılması Qərbi Azərbaycan ərazisindəki etnotoponimlərin hansı etnoslara mənsubluğunu

aydınlaşdırmağa imkan yarada bilər və beləliklə, ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılaraq dəyişdirilmiş adların daşdığı tarixi yük aşkara çıxarılacaqdır. Buna görə də indi Ermənistan adlanan ərazidəki türk-Azərbaycan mənşəli onomastik vahidlərin, xüsusən etnotoponimlərin tədqiqi son dərəcə vacib, təxirəsalınmaz və aktual məsələdir. Son illərdə bu sahəyə aid dəyərli elmi axtarışlar aparılmış, türk-Azərbaycan mənşəli onomastik vahidlər toplanmış, qruplaşdırılmış, müəyyən izah və şərhərlə çap edilmişdir (21; 57; 58; 53; 15; 16; 17;19; 20; 44; 24; 30).

Qərbi Azərbaycan – indiki Ermənistan ərazisindəki etnotoponimlərin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyan məsələdir. Çünki etnotoponimlər tayfa və qəbilə adları əsasında yaranan onomastik vahidlərdir. Toponimlərin xalqın daha qədim tarixi ilə bağlı olan bu tipinin hərtərəfli öyrənilməsi sahəsində müəyyən işlər görülsə də, onlar yetərincə deyil və indiki Ermənistan ərazisinin tarixən mövcud olmuş ümumi etnotoponimik mənzərəsinin açılması üçün kifayət etmir.

Qərbi Azərbaycan – indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların etnogenezində müxtəlif qədim türk tayfaları iştirak etmişdir. Həmin tayfalar təbii ki, Şimali və Cənubi Azərbaycan ərazilərindəki toponimlərdə də iz qoymuşlar. Tarixi faktlar hələ eramızdan əvvəl VIII əsrdə türk etnoslarının Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşamasını təsdiq edir. Qərbi Azərbaycan ərazisindəki toponimlər arasında etnotoponimlərin sayı az deyildir. Onların hər biri müxtəlif türk etnoslarının, xüsusilə oğuzların bu ərazilərin aborigen sakinləri olduğunu sübuta yetirir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan toponimiyasında az öyrənilmiş sahələrdən biri etnotoponimlərdir. Azərbaycan dilçiliyində Qərbi Azərbaycan ərazisindəki türk mənşəli etnotoponimlərin tədqiqinə aid ayrıca araşdırma da yoxdur. Bu işə qeyd olunan ərazinin etnotoponimik mənzərəsinin açıqlanmasına mane olur.

Areal etnotoponimlərin tarixi, coğrafi, eləcə də linqvistik aspektdən tədqiqi son dərəcə aktualdır. Bu istiqamətdə olan tədqiqat areal etnotoponimlərin konkret coğrafi məkanda yayılması, onların kəmiyyət xarakteristikaları həmin ərazidə hansı etnosların daha çox məskunlaşması, eləcə də bu məskunlaşmanın tarixi, miqrasiyası barədə müxtəlif səpkili faktları aşkara çıxara bilər. Təbii ki, müasir dövrdə Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli etnotoponimlərin tədqiqi daha vacib məsələ olub, təkcə elmi aktuallığı ilə deyil, siyasi əhəmiyyəti baxımından son dərəcə vacibdir.

Tədqiqat işinin əsas məqsədi Qərbi Azərbaycan (qədim oğuz yurdu – indiki Ermənistan) ərazisindəki türk mənşəli etnotoponimləri linqvistik aspektdən təhlil etmək və onların areal xüsusiyyətlərini öyrənməkdir. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- onimik areal və areal onimlər anlayışlarını dəqiqləşdirmək;
- lokal qrup adları, regionalı və geonimlərlə etnotoponimlər arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirmək;
- Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli etnonimlərinin ümumi mənzərəsini şərh etmək;
- Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli areal etnotoponimlərin onomastikonunu tərtib etmək;
- Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli areal etnotoponimlərin areallıq xüsusiyyətlərini və yayılma coğrafiyasını müəyyənləşdirmək;
- Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli etnotoponimlərin, fonetik, leksik-semantik, struktur və qrammatik xüsusiyyətlərini araşdırmaq.

Tədqiqat işində Qərbi Azərbaycan ərazisindəki etnotoponimlərin qeydə alındığı və toplanıb daxil edildiyi əsərlər təşkil edir. Kitabda əsas mənbələr kimi «Ermənistan Azərbaycanının tarixi coğrafiyası», B.Ə.Budaqov, Q.Ə.Qeybullayev. «Ermənistan

tanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti», Ə.Ələkbərli «Qədim türk-oğuz yurdu, Ermənistan», Bünyadov Z., Məmmədov H. «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri M.H.Baharlının kitablarından» istifadə edilmişdir (20; 24; 30; 21). İşdə türk dillərinə aid yazılı abidələrdəki materiallardan, M.Kaşğarının və V.Radlovun lüğətlərindən, bir sıra başqa lüğətlərdən, tədqiqatçıların, o cümlədən Azərbaycan tədqiqatçılarının Ermənistan ərazisindəki onomastik vahidlər haqqında elmi monoqrafiya və məqalələrində qeydə alınan etnotoponimlərə də istinad edilmişdir.

Tədqiqat işində müqayisəli, müqayisəli-tarixi metoddan, areal, genetik, deskriptiv, kartoqrafik, struktur, etimoloji və tipoloji təhlil üsullarından istifadə olunmuşdur.

İlk dəfə olaraq Qərbi Azərbaycan ərazisindəki etnotoponimlər tədqiqat obyektinə olmuş, bu ərazinin areal etnotoponimləri araşdırılmışdır. Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli etnotoponimlərin onomastikunu tərtib edilmiş, etnotoponimlər linqvistik və tarixi aspektdə araşdırılmışdır. Dissertasiyada müxtəlif əsaslı etnotoponimlər ayrı-ayrılıqda təhlil olunmuşdur. Bu da müxtəlif əsasdan olan etnotoponimlərin qruplaşdırılma imkanlarını genişləndirmişdir. İşin elmi yeniliyinin bir cəhəti də ondan ibarətdir ki, dissertasiyanın üçüncü fəslində türk mənşəli etnotoponimlərlə, etnotoponim olmayan toponimlərin struktur, leksik-semantik, fonetik, qrammatik xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə öyrənilmiş və bu qruplar arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər üzə çıxarılmışdır.

Tədqiqat işində əldə olunmuş bir sıra nəticələr, o cümlədən etnotoponimlərin areal xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi məsələsinə yeni aspektdən baxılmışdır. Etnotoponimlərin areal olmasının səbəbləri tarixi-coğrafi aspektdən qiymətləndirilmişdir. İşdə indiki Ermənistan ərazisindəki areal etnotoponimlərin başqa arealarda işlənmə səbəbləri nəzərə alınmışdır.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyətini göstərən cəhətlərdən biri Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli etnotoponimlərin tam siyahısının tərtibi ilə bağlıdır. Qədim türk oğuz yurdu – indiki Ermənistan ərazisində türklərin hələ çox-çox qədimdən məskunlaşmasını təsdiq edən faktlar üzə çıxarılmış, tarixi tədqiqatlar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən onomastik vahidləri ermənilərin dəyişdirməklə həqiqəti saxtalaşdırması diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Dissertasiya işinin praktik əhəmiyyəti ondadır ki, onomastikaya aid dərsliklərin və dərs vəsaitlərinin yazılmasında, ixtisas kurs və seminarlarının aparılmasında, türk mənşəli etnotoponimlərin, toponimlərin izahlı lüğətlərinin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

I FƏSİL

QƏRBI AZƏRBAYCANIN TÜRK MƏNŞƏLİ ETNOTOPONİM MƏNZƏRƏSİ

1.1. Onomastik vahidlərin tədqiqinin xalqın məskunlaşma coğrafiyasının təyində rolu

Əsasında duran sözün mənasına, onun nəyi bildirməsinə görə toponimlərin fərqlənən qruplarından biri etnotoponimlərdir. Tayfa, qəbilə adları, bir sözlə etnonimlər əsasında yaranmış toponimlər onomastik sistemdə etnotoponim adlanır.

Azərbaycan toponimik sisteminin ən mürəkkəb və az öyrənilmiş sahələrindən biri etnotoponimlərdir. Xalqımızın qədim tarixi ilə bağlı olan bu onomastik vahidlər barədə hələlik çox az söz deyilmişdir.

Azərbaycan toponimləri təbii ki, dilimizin leksikasında mövcud olan müxtəlif söz qrupları əsasında yaranmışdır. Bununla belə coğrafi adların meydana gəlməsi şəxs adları kimi bu və ya digər fərdin iradəsindən asılı olmayıb müəyyən tarixi, ictimai-siyasi hadisələr nəticəsi kimi təzahür etmişdir. Bu adlar müəyyən ərazidə yaşayan əhalinin, kollektivin və ya hakim dairənin təşəbbüsü ilə əmələ gəlmişdir.

Minillik tarixə malik olan əyalət, şəhər və kəndlərin adı tarixi inkişaf prosesində müxtəlif səbəblər zəminində həm sürətli, həm də ilk baxışdan nəzərə çarpmayan tədrici dəyişməyə məruz qala bilər. Onomastik vahidlər - toponim, etnonim, etnotoponim, antroponim və i.a. tarixi abidələr, kitabələr kimi dəyərli, qiymətli sərvət sayılır. Belə bir sərvətə münasibət də həmişə düzgün olmalı, onun qorunmasına, saxlanmasına, tədqiqinə köklənməli, onlar tarixin yadigarı kimi mühafizə edilməlidir. Onomastik leksika insanın inkişaf tarixi haqqında informasiya daşdığına görə təkcə dil mənşəyinə görə mənsub olduğu dilin daşıyıcısı olan xalqın malı sayılmamalı, mahiyyəti

və məzmununa görə ümumbəşəri sərvət səviyyəsində qəbul edilməlidir. Təəssüf ki, bu tələb süni yollarla qədimliyini sübut etmək istəyən, tarixi saxtalaşdırmağa çalışanlar, xüsusən ermənilər tərəfindən həmişə pozulur. Azərbaycan və türk mənşəli toponimlərə münasibətdə Ermənistanda həmişə belə bir siyasət həyata keçirilmişdir. Ermənistanda türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsi, azərbaycanlıların zorla bu ərazilərdən çıxarılması ardıcıl şəkildə davam etdirilmişdir. Bu fakt bir çox elmi mənbələrdə qeyd olunmuşdur. Məsələn, R.Əliyeva 1993-cü ildə yazdığı namizədlik dissertasiyasında, sonralar nəşr etdirdiyi kitabda göstərir ki: «son illərdə Zaqafqaziya baş verən hadisələr Ermənistan və Gürcüstan ərazisində tarixən mövcud olan Azərbaycan dilinə məxsus toponimlərin kütləvi şəkildə dəyişdirilməsinə səbəb olmuşdur» (31, 5). Əslində ermənilərin türk mənşəli toponimləri dəyişdirməsi son illərə aid hadisə deyildir, tarix boyu olmuşdur. Türk mənşəli toponimlərin uzun illər boyu dəyişdirilib erməni mənşəli adlarla əvəz edilməsi azərbaycanlıların min illər boyu bu ərazidə yaşamasını sübut edən faktları saxtalaşdırmaqla yanaşı, müxtəlif elm sahələrində aparılan tədqiqatlar üçün tarixi mənbə olacaq onomastik vahidlərin izini itirmək məqsədini daşımışdır. Burada müxtəlif elmlərin tədqiqat mənbəsindən danışmaq tələbi ondan irəli gəlir ki, xüsusi adları öyrənən onomastikanın hansı elmə aid olması haqqında mübahisələr çoxdan davam edir. Onun coğrafiyaya və ya dilçiliyə, etnoqrafiyaya yoxsa tarixə aidliyinə münasibətdə elmi ədəbiyyatda fərqli fikirlər vardır (Bax: 49, 266; 29, 7-17; 97, 21-32; 107, 38; 116; 124, 153; 127, 11-12; 128, 6; 137; 134, 37; 138, 11; 143, 7-11; 155, 8; 158, 5 və s.)

Onomastikanın ictimai elmlər sistemində yerinə aid ayrı-ayrı alimlərin fikirlərini təhlil edən Çingiz Hüseynzadə bu mübahisəli məsələyə münasibətini bildirərək yazır: «Hazırda onomastika dilçiliyin xüsusi adları öyrənən müstəqil və ayrıca sahəsi kimi formalaşmışdır» (97, 23-24). Əlbəttə, bu məsələ ilə bağlı mübahisələrə aydınlıq gətirmək bizim mövzunun əhatə

dairəsindən kənara çıxsa da, onomastik leksikanın dildə və cəmiyyətdə işlənməsinin, onların yaranma qanunauyğunluqlarının və dəyişməsinin tədqiqinə müxtəlif elmlərdə olan diqqəti ön plana çəkmək, zənnimizcə, vacibdir. Bu, Ermənistanda həqiqətə yalan donu geyindirmək məqsədilə bir çox elmlərin tədqiqat marağı dairəsində olan vahidlərə və beləliklə, ermənilərin öz məqsədləri naminə elmə saxta münasibətini açıqlamış olur.

A.A.Reformatskinin onomastik vahidlərin müəyyən qrupunu birləşdirən toponimləri öyrənən toponimikanın elmi mənsubluğuna münasibətlə bildirdiyi bir fikri qeyd etmək vacibdir: «Toponimika yalnız dilçiləri deyil coğrafiyaçıları və tarixçiləri də həqiqətən maraqlandırdığı üçün burada bütün tərəflərin maraqlarını nəzərə almaq və bu oblastda əməyin bölüşdürülməsi konturlarını müəyyənləşdirmək lazımdır» (137, 33-34).

Onomastikanın tarixlə sıx bağlılığı heç bir şübhə doğurmur. Cəmiyyətin inkişafının qədim dövrlərinə dair tarixi məlumatların doğruluğunu sübut edərkən çox vaxt alimlər onomastika, tarix, coğrafiya, həmçinin də arxeologiyanın məlumatlarının müqayisəli şəkildə tədqiqini özündə birləşdirən kompleks metoda istinad edirlər. Bu tarixi prosesi, xüsusən də etnogenez problemlərini ümumi səpkidə səciyyələndirməyə imkan yaradır. Təsadüfi deyil ki, F.Engels coğrafi adları tarixi mənbə kimi qiymətləndirərək onların əsasında alman tayfalarının eramızdan əvvəl I əsrdə yerləşmə sxemini qurmuşdur (127, 12).

Bu da danılmaz faktdır ki, dilin onomastik sistemində həmin dili daşıyan xalqın çoxəsrlik ictimai-iqtisadi, mədəni-tarixi həyatı əksini tapır. V.K.Çiçaqov qeyd edir ki, «rus xalqının tarixinin müxtəlif dövrlərinə aid adlar və onların formaları həmin dövrlərdəki cəmiyyətin vəziyyətini, bununla da cəmiyyətin sinfi quruluşunu gözəl şəkildə əks etdirir» (155, 8).

Bütün bu müddəalar sübut edir ki, onomastikada linqvistik və ekstralingvistik amillər sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Xüsusi adlarda ekstralingvistik amillər onların daşdığı tarixi informasiya, tarixi faktlar, xalqın məskunlaşma yerini göstərən, bu barədə fikir və elmi müddəaları təsdiqləyib sübut edən amillərdir. «Ad insan mədəniyyətinin «məhsul»larından biridir. O, kollektivdə və kollektivin tələbatından yaranıb, inkişafının müəyyən səviyyəsinə çatmış insan kollektivi üçün əhəmiyyətli xüsusiyyəti əks etdirir. Epoxa və insan birlikləri haqqında məlumatlar adlarda öz izini saxlayır» (103, 5)

Aydındır ki, linqvistlər tarixi leksikanı, fonetika və qrammatikanı, tarixi dialektologiyayı öyrənərkən çox vaxt onomastikanın köməyindən bəhrələnilir və bu zaman «xüsusi adların dil yaradıcılığı prosesinin arxaik və konservativ cəhətlərini, onların dinamikasını qoruyub saxlayan xüsusi leksik qat olduğunu unudurlar» (124, 152). Bu baxımdan linqvistika, xüsusən dil tarixi sahəsində tədqiqatlar üçün xüsusi adlar çox böyük dəyərə malikdir.

V.A.Nikonov qeyd edir ki, onomastik vahidlər onları yaradanların dili haqqında böyük məlumat daşıyır. Adların müəyyən yerə aidliyi isə həmin ərazidə yayılmış qədim dili bərpa etmək, yayılma ərazisinin hüdudlarını müəyyənləşdirmək imkanı verir (127, 11).

Onomastikanın başqa elmlər arasında yerini aydınlaşdırarkən, onun tarix, coğrafiya, etnoqrafiya, dilçilik və başqa elmlərə münasibətini açıqlayarkən xüsusi adlara kompleks şəkildə yanaşırlar. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, xüsusi adların bir sıra sinifləri vardır və bu siniflərin hər biri özünün fərqləndirici cəhətlərinə malikdir.

Onomastik leksikanı, xüsusən də etnotoponimləri dil tarixi ilə bağlı qiymətli mənbə hesab etməklə yanaşı, onun təkcə müəyyən xalqın dil tarixini öyrənmək üçün deyil, həmin xalqın tarixən yaşadığı ərazini müəyyənləşdirmək, bu ərazidə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələri, prosesləri qiymətləndirmək, bu

hadisələrin səbəb və köklərini araşdırmaq, obyektiv gerçəkliyi, həqiqəti üzə çıxarmaq üçün konkret tarixi material, sübut və faktlar kimi dəyərləndirmək zəruridir.

Faktların qeydə alınması, ciddi elmi axtarışlar tarixi saxtalaşdırmanın qarşısına sipər çəkə bilər. Bu baxımdan Ermənistan ərazisindəki türk-Azərbaycan mənşəli onomastikanın, xüsusən etnotoponimlərin tarixən mövcud olmuş coğrafi mənzərəsinin bərpasına çalışsaq. Hər şeydən əvvəl Ermənistanda türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsi ilə bağlı aparılmış və aparılan siyasətin konturlarını aydınlaşdırmaq.

Əziz Ələkbərli Ermənistanda türk mənşəli toponimlərin müxtəlif prinsiplər əsasında dəyişdirilməsini faktlar əsasında şərh etməyə çalışmışdır. «Qədim türk-oğuz yurdu – Ermənistan» əsərində müəllif türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsinin aşağıdakı səkkiz prinsipini qeydə almışdır: 1) sovet ideologiyasının təbliğatı bəhanəsi (Gümrü-Aleksandropol-Leninakan); 2) erməni millətindən olan tarixi şəxsiyyətlərin adını əbədiləşdirmək bəhanəsi (Kəvər-Yeni Bəyazid-Abovyan); 3) hərfi tərcümə (Daşqala - Karaberd); 4) bəzi adlardakı «böyük», «kiçik», «yuxarı», «aşağı» sözlərinin erməniləşdirilməsi (Böyük Ayrım-Medz Ayrım); 5) bəzi adlardakı «kənd» sözünün erməniləşdirilməsi (Lalakənd-Lalıgyuğ); 6) erməni tələffüzünə uyğunlaşdırma (Həkəri-Akəri); 7) qədim tarixi adın müasir azərbaycanlı adı ilə dəyişdirilməsi (Haqqıxılı-Səməd Vurğun); 8) tarixi adı itirmək üçün onun bir neçə dəfə dəyişdirilməsi (Hacıqara-Makodaşen-Lernapat). (30, 5-6).

Ə.Ələkbərlinin təklif etdiyi prinsipləri belə qruplaşdırmaq mümkündür: 1) siyasi motivləşdirmə yolu ilə toponimin dəyişdirilməsi; 2) yeni tarixə və mədəniyyətə istinadla toponimin dəyişdirilməsi; 3) tərcümə yolu ilə dəyişdirmə; 4) fonetik uyğunlaşdırma yolu ilə dəyişdirmə; 5) qədim adın izini itirmək məqsədilə dəyişdirmə.

Ermənistanda türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsi prinsiplərinin dəqiqləşdirilməsi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki

bu prinsiplər hazırkı addan əvvəlki ada keçidi gerçəkləşdirməyin yeganə vasitələrindən biridir. Məsələn, Kamo toponominin XX əsrə aidliyi, bu adla adlandırılan yaşayış məskəninin qədimliyi faktından çıxış etməklə onun bundan əvvəlki adının olmasını sübuta yetirmək mümkündür. Əlbəttə, adların dəyişdirilməsinin vaxtında qeydə alınması, gələcəkdə adın təkrar dəyişdirilib əvvəlki vəziyyətə gətirilməsi üçün hüquqi əsas verməsə də, tarixi həqiqətin təsdiqini reallaşdırır.

Ermənistanın türk mənşəli onomastik vahidlərinin tədqiqinin ilkin vacib məsələsi bu adların toplanıb qruplaşdırılmasıdır. Əldə olan materiallar müəyyən toplu yaradır. Son dövrlərdə nəşr olunmuş elmi-tarixi əsərlərdə Ermənistan ərazisindəki türk onomastik vahidlərinin, əsasən toponimlərin qeydə alınması istiqamətində xeyli iş görülmüşdür (Bax:19; 20; 30; 60 və s).

Əlbəttə, istinad etdiyimiz ədəbiyyat siyahısı tam deyil və daha ümumi səciyyəli olanları əhatə edir. Göstərilən işlərdə toponomik onomastikonun yaradılması üçün böyük material vardır. Lakin bütövlükdə bunlar müxtəlif onim tipləri üzrə tam onomastikonların hazırlanması üçün yetərincə deyildir. Son illərdə Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli tam onomastikonun bərpası və yaradılması istiqamətində prof. H. Mirzəyevin tədqiqatları qiymətlidir. Bu tədqiqatlarda kənd və daha kiçik yaşayış məntəqələri daxilindəki onimlər qruplaşdırılır, onların böyük hissəsi qeydə alınır (Bax: 54, 3-6; 56, 14-18; 57, 26-34; 58, 38-44 və s).

Təbii ki, prof. H.Mirzəyevin bu istiqamətdə apardığı tədqiqat işləri Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli onimlərin toplanması, onların yaşlı nəslin hafizəsindən pozulmamış qeydə alınması üçün son dərəcə vacibdir. Bununla belə qeyd edilməlidir ki, bütövlükdə göstərilən sahədə hələ xeyli iş görülməlidir. Biz belə hesab edirik ki, tədqiqatlar yalnız toponimlərin öyrənilməsi ilə məhdudlaşmamalı, bütün onomastik mənzərənin bərpasına istiqamətlənməlidir.

Ermənistan ərazisində mövcud olmuş etnotoponimlərin öyrənilməsi problemi qeyd edilmiş tədqiqatlar cərgəsində xüsusi yer tutur. Çünki etnotoponimlər tayfa və qəbilə adları əsasında yaranan onomastik vahidlərdir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, toponimlərin xalqın daha qədim tarixi ilə bağlı olan bu tipinin hərtərəfli öyrənilməsi sahəsində də dilçiliyimizdə az iş görülmüşdür. Elmi ədəbiyyatda Azərbaycanda, o cümlədən qərbi Azərbaycanda yayılmış toponimlərin 70 faizinin tayfa və tayfa başçısının adı ilə adlanması fikri qeyd olunur.

Ermənistan ərazisindəki toponimlər arasında doğrudan da etnotoponimlərin sayı az deyildir. Məsələn, Eymur, Orand, Çovdar, Çabanlı və s.

Eymur etnotoponiminin Ayrum//Ayrım//İmer//İmir variantları vardır. Ermənistanda bu etnotoponim Ayrum, Ayrum Mets, Ayrum Pokr kənd adlarında qalmışdır. Yuxarıda toponimlərin saxtalaşdırma məqsədilə dəyişdirilmə prinsiplərini nəzərdən keçirərkən «böyük» və «kiçik» sözlərinin tərcümə edilməsi göstərilmişdi. Mets -böyük, pokr-kiçik mənasında olduğundan, əslində Ermənistanda Böyük Ayrım, Ayrım, Kiçik Ayrım toponimlərinin olduğu aydınlaşır.

Eymur sözünün etnonim olması Mahmud Kaşğarının lüğətində qeyd edilmişdir. Müəllif göstərir ki, eymurlar oğuz tayfalarının iyirmi iki nəslindən biridir. Eymur etnotoponiminin Ermənistanda üç kəndin adında əksini tapması həmin torpaqların türklərin qədim yaşayış məskənlərindən olmasını bir daha sübuta yetirir. Göründüyü kimi, Ermənistan ərazisində türk etnoslarının tarix boyu məskunlaşmasını aşkarlamaqda həmin ərazidəki türk mənşəli etnotoponimlərin tədqiqi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Maraqlı cəhət odur ki, Ermənistan ərazisində areal etnotoponimlər daha geniş yayılmışdır. Verilmiş nümunə Ermənistan ərazisindəki areal etnotoponimlərdən biridir.

Etnotoponimlərin tədqiqi isə bilavasitə xalqın ictimai-siyasi həyatı ilə bağlı olub onun tarixinin müxtəlif mərhələlərində

meydana gəlmiş etnonimlərin öyrənilməsi ilə başlanır. Etnonimlərin tədqiqi prosesində xalqın ən qədim və qədim etnoslarının adları haqqında geniş məlumatlar əldə olunur.

Hər bir xalqın təşəkkülü tarix boyu davam etmiş arası-kəsilməz etnik prosesin nəticəsidir. Etnik prosesin komponentləri qəbilələr, tayfalar, xalqlar və millətlər, bir sözlə, etnoqrafiyada qəbul edildiyi kimi etnoslardır (32, 3).

Konsolidasiya (etnik mənsubiyyətə qohum etnosların qaynayıb qarışması prosesi) və assimilyasiya (etnik mənsubiyyətə müxtəlif etnosların arasında gedən prosesdə onlardan birinin digərini dilindən məhrum etməsi və özünə qatması) prosesləri nəticəsində etnosların həm bir-birinə nəzərən tutduğu mövqedə, həm də onların adlarında dəyişmələr baş verir. Müəyyən tarixi mərhələdə etnoslardan biri digərinə nəzərən hakim mövqeyə malik olur.

Hər bir etnosun formalaşması prosesi etnosun adlanmasına da təsirini göstərir; bu o deməkdir ki, tarixi inkişaf prosesində bir etnik adla məlum olan etnos müəyyən mərhələ keçdikdən sonra başqa etnik ada malik ola bilər. Ona görə hər bir xalqın mənşeyini aydınlaşdırmaq üçün, onun təşəkkülünə gətirib çıxarmış və etnik prosesin bütün mərhələlərində iştirak etmiş komponentləri müəyyən etmək lazımdır. Başqa sözlə, xalqımızın mənşeyini araşdırmaq üçün Azərbaycan ərazisində tarix boyu məskun olmuş etnosların adlarını və onların etnik mənsubiyyətini üzə çıxarmaq gərəklidir.

Etnonimlər onomastikanın daha mürəkkəb və çoxspektrli elmi tədqiqat tələb edən qrupudur. Tarixi, coğrafi, etnoqrafik və linqvistik faktlar zəminində qruplaşdırılıb bir topluya gətirilən etnonimlərin dəqiqləşdirilməsi əlavə bilgilər tələb edir. Tayfa, qəbilə, xalq, millət adları digər onimlərdən fərqli olaraq eyni denotata müxtəlif aspektlərdən münasibət baxımından çoxvariantlılığa malikdir. Etnosun yayılma, bölünmə və paylanma dərəcəsi, onun miqrasiyaya meylliliyi etnonim çoxluğuna səbəb olur və psevd-etnonimlər yarada bilər.

Etnonimiyada, eləcə də onomastikanın digər bölmələrində etnonimlə bağlı adların, o cümlədən etnotoponimlərin tədqiqi zamanı bu qəbildən olan onimlərin dəqiq semantikasına diqqət yetirilməlidir.

Ərazi və yaşayış məskənlərinin adlandırılması öz tarixinə görə çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Lakin insanların yaşadıkları yer-yurda, məskənə ad vermə prosesi də dəyişkən olmuşdur. İlk yaranan yer adları, heç şübhə yox ki, etnosun adını daşımamışdır. Qrup halında yaşayan qədim insanlar yəqin ki, çox zaman yaşadıkları yerə ərazinin relyefinə, digər atributlarına, ərzaq ehtiyatlarına, flora və faunasına və i.a. görə ad vermişlər. Yəni insanın təşəkkül tapıb müxtəlif qruplar şəklində yaşadığı ilk dövrlərdə etnik mənsubluq məsələsi olmamışdır. Bu dövr daha çox yaşayış uğrunda mübarizə aparmaq, insan həyatı üçün təhlükə törədən qüvvələrə qarşı müqavimət göstərmək, bunun üçün lazım gəldikcə birləşmək səciyyəvi xüsusiyyət daşımışdır. Doğrudur, inkişaf prosesinin elə dövrləri gəlib çatmışdır ki, insan qrupları yaşayış üçün əlverişli olan yerə başqa qrupların girməsinə imkan verməmək uğrunda da mübarizə aparmalı olmuşlar. Əvvəl insan qrupları arasında gedən belə mübarizə, sonralar tayfa və qəbilələrin mübarizəsinə çevrilmişdir. Ola bilsin ki, yaşayış ərazisinə etnosun öz adını verməsi də bu dövrdən başlamışdır. Unutmaq olmaz ki, bir etnosun yaşadığı əraziyə onunla qonşuluqda yaşayan etnos da ad verə bilərdi. Belə hal həm etnoslararası əlaqənin varlığı, həm də yoxluğu şəraiti üçün mümkündür. Lakin bütün hallarda bir məsələ aydındır. Etnos öz yaşadığı məskənə başqa etnosun adını qoymadığı kimi, qonşu etnos da öz qonşusunun məskəninə öz adını vermir. Başqa etnosa mənsub ərazinin adını dəyişmək hadisəsi isə yalnız həmin etnosun ərazisini əlindən alandan sonra baş verə bilərdi.

Etnonimlər mürəkkəb tematik söz qrupudur. Mürəkkəblik etnonimləri digər onim və nominatlardan ayırma çətinliyindən irəli gəlir. Bu məsələyə münasibətini bildirən Y.Çesnov

etnonimləri fərqləndirmə zamanı adlandırmanın motivləşdirmə semantikasına xüsusi diqqət verilməsini təklif edir (məsələn, ad yaşama yerinin xüsusiyyətinə görə qoyula bilər; yerə görə motivləşmədən istifadə oluna bilər və s.)(154, 6).

Yerli əhali özündən əvvəl mövcud yer adının öz dilinin etimologiyasına görə izahını verərək onu təhrif edir. Lakin bu halda yalnız təhriflə üzləşmək mümkündür. Təhrif daha çox fonetik səviyyədə getməlidir. Əgər leksik vahid başqa dilə mənsub vahidlə əvəzlənsə, bu, adı dəyişmədir. Məhz buna görə də etnotoponimlərin tədqiqində diqqətli olmaq vacibdir. Çünki bu vahidlər müxtəlif elmlərin tədqiqi obyektidir.

Y.V. Bromley «Etnos və etnoqrafiya» əsərində bu məsələyə toxunaraq qeyd edir ki, belə onimlər «coğrafiya ilə linqvistikanın (eləcə də tarix və linqvistikanın) qovşağında yerləşib toponimiyanın son çətin tədqiqat zonasını təşkil edir» (81, 223).

Məlumdur ki, etnonimlərin tematik semantikasi, yəni onların tematik səciyyəsi çox zaman motivləşmə semantikasi ilə tamamlanır. Adətən etnonimlər motivləşməyə görə daha asanlıqla izah olunur. Belə izahlar etnonimikada müəyyən nəzəri müddəaları irəli sürməyə imkan verir.

Y.V.Çesnov göstərir ki, avstraliyalılarda *aranda* kimi iri etnik birliklər bir çox kiçik lokal qruplara bölünür. Belə bölünmə nəticəsində fəaliyyət göstərən qrupların adları onların bir qayda olaraq yaşadıkları yerin adı ilə təyin edilir. Oxşar hal eskimoslarda da müşahidə edilir (154, 7). Eskimoslarda lokal qrupların adları aşağıdakı sxem üzrə formalaşır:

qrupun yaşadığı yerlə bağlı ad + miut

Miut eskimoslarda «adamlar» mənasını verən sözdür. Məsələn, *utkuxikalinqmiut* qrup adı «sabun daşları ərazisində yaşayan adamlar» mənasını verir (154, 8).

N.A.Butinov ibtidai icma quruluşunda yaşamış adamların lokal qruplar təşkil etməsini təsdiqləyir və eyni zamanda belə qrupların təcrid olunmuş şəkildə yaşamasının qeyri-mümkün

olduğunu qeyd edir(82, 214). Deməli, lokal qruplar bir-biri ilə əlaqədə olmalıdır. Lokal qruplararası əlaqələr qrupların bir-birini adlandırmasına zəmin yaratmışdır. Buradan belə nəticə çıxarmaq olur ki, lokal qrupların adlanmasının iki yolu olmuşdur. 1) qrup özü-özünə ad verir; 2) lokal qrupa ad digər lokal qrup tərəfindən qoyulur.

Lokal qruplar müəyyən etnosdan qopub ayrıldıqlarına görə onların etnik mənsubluğunun etnotoponim əsasında dəqiqləşdirilməsi zamanı yuxarıda göstərilən fakt xüsusi rol oynayır. Ona görə də, hər şeydən əvvəl adlandırma prosesində iştirak edə biləcək etnoslar müəyyənləşdirilməlidir. Aydındır ki, lokal qrup özü özünü adlandırırsa, onda etnotoponim etnosun öz dilinə aid olacaqdır. Deməli, etnotoponimdən çıxış etməklə etnosu müəyyənləşdirmək olur. İkinci hal A lokal qrupu bir etnos, V lokal qrupu isə ikinci etnosdursa, onda adlandırmanın nəticəsi müxtəlif tiplərə aparıb çıxarır. Genotoponim sadədirsə, yəni bir kökdən ibarətdirsə, onda həmin söz ya adlandıran, ya da adlandırılan etnosun dilinə mənsub olacaqdır. Məntiqi-linqvistik baxımdan onim adlandıran etnosun dilinə aid söz kimi qəbul edilməlidir. Lakin adlandırılan qrupa məxsus sözdən istifadə halını tamamilə kənara qoymaq düzgün deyildir. Etnotoponim mürəkkəb olduğu zaman kompozitin tərkib elementlərinin aşağıdakı kimi paylanması mümkündür:

- 1) Komponentlərin hər ikisi A etnosuna aiddir;
- 2) Komponentlərdən biri A-ya, digəri V-yə aiddir;
- 3) Komponentlərin hər ikisi V-yə aiddir.

Aparılmış təhlil göstərir ki, əlaqədə olan lokal qrupların sayı artdıqca yuxarıdakı məsələ daha da mürəkkəbləşir.

Beləliklə, daha qədim sayılan etnotoponimlərin linqvistik təhlili zamanı lokal qruplara məxsus adların leksik-semantik xüsusiyyətlərinin müxtəlif aspektləri tədqiqat obyektini kimi nəzərə alınmalıdır. Belə tədqiqatda leksik vahidin semantik yükünün bilavasitə etnosa deyil, lokal qrupun yaşadığı yerin xüsusiyyətlərinə, onun bu və ya digər istinad nöqtəsindən, yaxud

motivləşdirmə əlamətindən fərqinə görə verilməsi yoxlanılmalıdır. Onimin leksik-semantik təhlili isə onun mənsubluq dairəsini və ya ətrafını aşkara çıxarmağa kömək göstərir.

Lokal qruplara məxsus onimlərə regional nomenlər (Nomen Regionale) səviyyəsində də baxmaq olar. Çünki bu cür onimlər müəyyən ərazidə məskunlaşmış qrupları bildirir. Nomenin regionale ilə müəyyən əlaqədə olması məhz lokal qruplararası rabitədən irəli gəlir. Digər tərəfdən, regional nomenlər qrupun öz yaşadığı ərazidən uzaqlaşması zamanı çox vaxt dəyişməz qalır. Bir sıra hallarda isə bu, yeni regional nomenlərin meydana çıxmasına səbəb olur.

Oxşar məsələlər genonimlərlə bağlı araşdırmalar zamanı da üzə çıxır. Məlumdur ki, genonimlər nəsil bildirən xüsusi adlardır. Elmi ədəbiyyatda genonimlərin daha çox türk və monqol areallarında yayılması xüsusi qeyd olunur (144, 215). I.N.Lezina Kırım genotoponimlərini öyrənərkən onların bu ərazidəki toponimlər arasında xüsusi çəkiyə malik olmasını göstərmişdir. Müəllif genotoponimlərin köçəri xalqların məskunlaşdığı ərazilərdə geniş yayıldığını, köçəri heyvandarların mal-qaranın otladığı, su içdiyi, qışladığı yerləri həmin əraziyə yiyəlik edən qruplarla bağlı adlandırmasını açıqlayır (113, 114). Təbii ki, belə ərazilər çox olduğundan yaranan genotoponimlər də sayca çoxluq təşkil etmişdir. Genotoponimlərdə əraziyə xas xüsusiyyət əksini tapdığına görə onların müəyyən sözlərə görə ilkin fərqləndirilməsinə imkan yaranır. Bununla yanaşı, genotoponimlərin regional nomen regional səciyyəsi daşması faktı da bir daha təsdiqlənir.

Türk genonimlərinin və genotoponimlərinin araşdırılması onomastik tədqiqatlarda, xüsusən də etnonim və etnotoponimlərin öyrənilməsində əhəmiyyət daşıyır. Hər bir genonim müəyyən etnos və ya etnoslarla bağlanır.

Oğuz genonimləri ümumtürk genonimləri arasında özü-nəməxsus yer tutur. Lakin onlar, xüsusən də Qafqazda yayılmış

genonimlər bu günədək əsaslı tədqiqat obyektı olmamışdır. İndiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş toponim və etnotoponimlərin tədqiqi zamanı genotoponimlərin üzə çıxarılması, bir tərəfdən genonimlərin yayıldığı ərazidə etnosun daha qədimdən məskunlaşmasını, digər tərəfdən, etnosun etnogenezini izləmək üçün əhəmiyyətli faktlar toplamağa yardım göstərir. Məsələn, I.N.Lezina Kırımdakı Salqır toponiminin XI əsrin əvvəlinə aid olduğunu və onun salor (salqır, salqur, salır və s.) qəbiləsinin türk-səlcuqların tərkibində Kırma gəlməsindən sonra yarandığını qeyd edir. Lakin bundan sonra müəllif həmin toponimin daha əvvəl yaranma ehtimalının daha çox olması hökmünü irəli sürür (113, 147).

Salqırların oğuz qəbiləsi olması haqqında mənbələrdə məlumatlar çoxdur. Türk xalqlarının qədim yazılı abidələrindən olan «Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarındakı Qazan xan da bu qəbiləyə mənsub olmuşdur (Salur Qazan). Buradan aydın görünür ki, oğuzlarla bağlı *salor*, *salır*, *salqur*, *salqır*, *salur* və s. genonimləri vardır ki, bunlar da bir etnonimin ətrafında birləşir.

Samat qəbiləsinə aid edilən sirakların bizim eradan əvvəl IV əsrdə Ermənistan ərazisində yaşaması faktına ədəbiyyatda rast gəlinir(105, 152-153). Samat və sirak qaraqalpaq qəbilələri olan *müytən*, *manqıt*, *aşmaylı* qəbilələri ilə bağlıdır. Samatlar müytən qəbiləsinə, siraklar isə manqıt, aşmaylı qəbilələri ilə yaxınlığa malik olmuşdur (123).

L.Tolstova «Xorəzm oazisinin tarixi onomastikası»na aid məqaləsində qara-sirak qaraqalpaq qəbiləsindən bəhs edir(149, 248).

Deməli, genonimlərin iştirakı ilə yaranmış genotoponimlər etnotoponimlərə yaxındır və bəlkə də onlarla üst-üstə düşür, eynilik təşkil edir. *Mısır*, *karaqoz*, *kok*, *köz*, *kose*, *kuba*, *kur*, *kuçer*, *makar*, *talma* və s. genonimləri etnonimlərin açılması üçün xeyli material verir.

Genetoponimlərin linqvistik təhlili zamanı leksik-semantik xüsusiyyətlərin açıqlanması onların daha qədim dövrə məxsus

lokal qrup adları ilə səsleşməsinə sübuta yetirir. Bu cəhət etnotoponimlərə aid tədqiqatların yeni, genonim və genotoponimlərlə qarşılıqlı əlaqəli istiqamətini müəyyənleşdirir. Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanlar göstərir ki, Qafqazda, xüsusən Ermənistan ərazisindəki etnotoponimlərin tədqiqi prosesində ilkin elmi araşdırmalardan birini həmin ərazidəki genotoponimlərin, genonimlərin və kompozitin digər komponentlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılmasına yönəltmək lazımdır. Bu işə əvvəlcə arealda yayılmış etnonimlərin ümumi mənzərəsini aydınlaşdırmağı zəruriləşdirir. Çünki daha geniş tədqiqat ayrı-ayrı etnotoponimlərə görə deyil, onların ümumi toplusu əsasında aparılmalıdır.

1.2. Azərbaycan və Qərbi Azərbaycan ərazisinin etnonim mənzərəsi

Təbii ki, «etnik mənşəli, o cümlədən qəbilə və tayfa adlarının iştirak etdiyi yer adlarına görə azərbaycanlıların təşəkkülündə hansı qədim qəbilə və tayfaların iştirak etməsi haqqında danışmaq olar» (140, 7). Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış qədim qəbilə və tayfalar haqqında müxtəlif mənbələrdə müəyyən məlumatlar vardır.

Qədim Azərbaycan etnonimlərinə yunan və Roma mənbələrində - Hekatey Miletskinin (miki, dondar), Herodotun (kaspi, kel, girkan, anariak, qarqar, sirak, mard, sak, massaket və s.), Dionisinin (hun, kaspi, girkan, mard və s.) əsərlərində rast gəlinir (76, 107; 105, 15; 88, 7).

Y.M.Cəfərov qeyd edir ki, Qafqaz ərazisindən bəhs edən antik tarixçilər eramızın ilk əsrlərində burada hunların da yaşadığını təsdiqləyirlər (Bax: 87, 220-232; 37, 21-30; 46, 35-36; 114, 5-20 və s.).

Suriya mənbələrində qədim Azərbaycanın buntürk, hun, qırçaq, oğuz (quz), bulqar, icmax, peçenek, xəzər, xaçmatak və s. tayfalarının adları çəkilir(133; 97).

Albaniya-Arran dövrünün etnonimlərinin böyük əksəriyyətinə V-VII əsrlər erməni tarixçi və coğrafiyaşünaslarının əsərlərində də rast gəlinir. V əsr erməni tarixçilərindən Favstos Buzənd bu ərazi haqqında məlumat verərkən həmin regionda yaşamış quqar, alban, maskut, xəçmatak, icemax, hun, çilb, kel, qat və s. tayfaların məskunlaşdıqlarını qeyd etmiş, Moisey Xorenski özünün “Ermənistan tarixi” əsərində qədim türkdilli xalqlardan olan bulqarların, hunların, xəzərlərin, barsillərin Zaqafqaziya hücumlarından bəhs edir, Lazar Parbski isə Albaniyada kəngərlərin yaşadığından danışmışdır. VII əsr “Erməni coğrafiyası” əsərində Asiya Sarmatiyasında yaşamış kaspı, bakan, zəgan, icemax, maskut, xəçmatak, xantuk, xeran, şarvan, max və s., Moisey Kaqankatvatsinin “Alban tarixi” əsərində alban, basil, qarqar, lbin, çilb, hun, çol, tərtər, köçər, mexrin, maskut, uti, xəçmatak, peçenek və s. etnosların adları çəkilir. Gəncəli Mxitar Qoşun “Alban xronikası” və gəncəli Kirakos Qanzaketsinin “Tarix” əsərlərində Azərbaycanın bir çox etnonimlərinə rast gəlinir: hun, aqvan, alan, qacar, qıpçaq, muğal-tatar, səlcuq, tatar, türk, kanı, eri, movakan, xəzər, qıpçaq və s. tayfa adlarına və müxtəlif tayfa adlarını mühafizə edən Ereti, Kiş, Muğan, Şəki və s. kimi toponimlərə təsadüf olunmaqdadır.

Azərbaycanın orta əsr etnonimiya və etnotoponimiyasının öyrənilməsində fars mənbələrindən X əsr anonim abidəsi Hüdud əl-Aləm, Fəzlullah ibn Ruzbixan Xuncinin «Tarix aləm-arayi Amini» əsərində Azərbaycan və onunla həmsərhəd ölkələrdə XV əsrdə mövcud olmuş onlarca etnonim və etnotoponim öz əksini tapmışdır: türk, türkman, qacar, mosullu, rumlu, cığatay, çakarlı, şamlı, düxarlı, Kepçak, Qoşqar və s.

Ərəb coğrafiyaşünas və səyyahlarının əsərlərində Azərbaycan tayfa adlarını və tayfa adlarını özündə əks etdirən coğrafi adları öyrənmək üçün xeyli material vardır. Bu əsərlərdə avarlar, alanlar, arranlılar, bulqarlar, dağlılar, deyhlilər, karluklar, kasaklar|kalaklar, osmanlılar, sərihlilər türklər, türkmənlər,

xəzərlər, çarukluq, cuvaldar kimi etnonimlər, Alan qalası, Qandzak\Gəncə, Muğan, Muğan düzü, Muğanıyyə, Tərtər, Xəzər dənizi, Xunan, Şabran\Şəbəran və s. kimi etnotoponimlər özünə yer tapmışdır.

XIII əsrin sonu və XIV əsrin əvvəllərinə aid Azərbaycan (türk) etnonimlərinin öyrənilməsində Rəşidəddin Fəzlullah ibn Əbu-əl-xeyr Əli Həmədaninin əsərləri, xüsusilə onun “Cami ət-təvarix” əsəri (136) əvəzədilməz mənbələrdəndir. Görkəmli alim ağacəri, bayaut, curyat, cəlair, carukluq, cəmşidi, cirkin/çirkin, itbarak, kalac\xalac, kanlı|kanqlin, karatut, karkas, karkın, karluk|xarluut, qaşqar, kinkit|kingiyat, kipçak|kipçaut, kuçaylar, konkotan|xonkxotan, oğuz, sakait|saxait, səlcuit, suldus, qantuq|tanqxut, türkmən, türk, urnat, elçigin və s. tayfa adlarını çəkir.

Rəşidəddinin əsərində 24 oğuz tayfası sadalanır. Müəllif Oğuzun 6 oğlundan (Gün xan, Ay xan, Yulduz xan, Göy xan, Dağ xan, Dəniz xan) olan nəvələrinin adları (Qayı, Bayat, Alkarauli, Karaüylü, Yaraz, Dügər, Durduqa, Bayarlı, Aveş (Auş), Kırık, Bekdili, Karkın, Bayandur, Bika, Culdur, Çipni, Salor (Salır), Imur, Alayuntlu, Uçqız, Yandır, Bükdür, Binva, Kanık) ilə əlaqələndirir, onqonlarını göstərir. Rəşidəddin, həmçinin Uyğur, Qanlı, Qıpçaq, Karluk, Kalaç və Ağacəri adlarının Oğuzun qardaş və əmi oğlanlarının adları, eyniadlı tayfaların həmin şəxslərin törəmələri olduğunu da qeyd etmişdir.

Azərbaycan etnonimlərini tədqiq etmiş Elmira Əhmədova Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhərinin (XIV əsr) və Məhəmməd əl-Hələbinin (XV əsr), Əbd ər-rəşidə-Bakuvinin əsərlərində çobanilər, cəlairlər, onların sülalələri, ağqoyunlular türk, kani, kimax, oquz, türkmən, xəzər, alan, bulqar, quzlar, səlcuqlar, bacanak\peçenek, oğuz və s. barədə mükəmməl məlumatlar verildiyini qeyd edir(26).

C.V.Qəhrəmanovun “Opisanie arxeoqrafiçeskix dokumentov” (104) və T.M.Musəvinin “Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI-XVIII əsrlər)(61) kitabları da etnonimlərin öyrənilməsi baxımından çox qiymətlidir. Həmin

əsərlərdə kələntərlər, kəngərli, qaraxanbəyli, qarabaldırlar, əfdar, qırxlı, şamlı, sabunçu, borbor, qaraçallı, sulfa, bacravanlı, baharlı, xocamusaxlı, sarılı (Sarıəlili), kəbirli, ulaclı, qarasalehli, dəmirçilər, aslanbəyli, zirəli, mansurlu, Aşıq Musalı, Sultan Əhmədli, Qaradağlı Padar, Əlixanlı, Qullar Kəngərli, Aslanbəyli, Şamlı və s. kimi etnonim və etnotoponimlər verilmişdir.

Bu dövrlərdə işlənmiş etnonimlərimizdən bir çoxuna - “Qarabağnamələr”də (40; 41) rast gəlinir. Məsələn, qacar, sarıclı, Otuziki, kəbirilər, qaradağlı, kəncəli, naxçıvanlı, şahsevən, qarabağlı, şəkili, qızılbaşlar, dəvəli və s.

S.Q.Klyaştorını V əsr tarixçisi Lazar Barpetsinin məlumatına istinad edərək göstərir ki, Zaqafqaziya xalqlarının birləşmiş ordusu 482-ci ildə Ermənistanın və Gürcüstanın sərhədində yerləşən Kəngər vilayətindəki Kəngər dağının altında toplaşmışdı(108, 175-176).

Azərbaycanın V-X əsr hadisələrini təsvir edən XVII əsr abidələri sırasına daxil edilən “Tarixi-Derbend X-XI vekov“, Azərbaycan tarixşünaslığının banisi A.A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm“ külli miqdarda etnonimlərimiz həm ayrıca, həm də toponim və antroponimlərin tərkibində qeydə alınmış, onlardan bir çoxları haqqında tarixi-etnoqrafik məlumatlar verilmişdir: xəzər, Xəzəriyyə, türk, çağatay, Dəşti-Qıpçaq, Xəzər\Kaspi dənizi, Şabran, avarlar, Avaristan, maskat, Xunzax, Suvar qalası, Muğan və s. (“Tarixi-Dərbəndnamə“), aşkunaz\aşkenaz (skiflər), bacqurd\başqurd, bicanak\peçenek, bulqar (Burqaz, burqar, balkar), qarqarlar, quhlar, hunlar, qay, kasak (kasoq)\kaşak, kimmerlər, qapçaqlar, leklər, moqanlı, silvi, çilb, türkmənlər, çepni, şirr, Bayat qapı, Dəvəçi, Sədən\Sədun, Xəzər dənizi, Xunan, Şaki\Şakki və s. (V.F.Minorski), ayrum, albanlar, arşalı, bərməkilər, çarlar, zığlar, qaramanlı, karanay, kaspilər, kəngərli, qubalılar, kırklı, muğanlı, osallı, təkəli, ustaclı, xələc, xəlilli, çakirli, Avar mahalı, Alan qapısı, Alxanlı kəndi, Bərmək mahalı, Qəley-

Suvar, Çıraq qala, şabran dərəsi, Əliqulu xan Şahsevənski, Əhməd xan Abdali, Əşrəf Çoban, Cəfər Bərməki, Kərim xan Əfşar, Fətəli xan Qacar, Həsən Ağqoyunlu, Əmiraslan xan Kırklı və s.(146; 118).

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq rus imperiyasının Azərbaycanı idarə edilməsinə kömək məqsədilə yazılmış rusdilli sənədlər -dövlət, kəndlilərin təsərrüfat və məişətinə dair kitablar, müxtəlif quberniya, qəza və mahallara aid məlumat əsərləri, o cümlədən “Sbornik materialov dlə opisaniə mestnostey i plemen Kavkaza“, “Sbornik svedeniy o kavkazskix qorüax“, “Materialı dlə izuçeniə gkonomiçeskoqo bita qosudarstvennix krestğən zakavkazskoqo kraə izvleçennix iz posemeynix spiskov 1886 q.», “Izvestiə kavkazskoqo otdela russkoqo imperatorskoqo obhestva“, “Spiski naseleñnix mest Rossiyskoy Imperii“, “Kavkazskiy kalendarğ“, “Azerbaydcanskiy nastolğniy kalendarğ“ və s. eləcə də görkəmli qafqazşünaslardan A.A.Şifnerin, N.K.Zeydlitsin, E.A.Veydenbaumun, N.Dornun, A.M.Dirrin, P.K.Usların və s. əsərləri də Azərbaycan etnonimiyası və etnotoponimiyası ilə zəngindir.

T.I.Hacıyev yazır: «etnoslar gəlib-gedirlər, toponimlər isə yerində durub müşahidə aparır, gələnləri qəbul edir, gedənləri yola salır, ona ilk dəfə verilən adı özü ilə yaşadır. Azərbaycan toponimləri də bu torpağın qədim tərcümeyi-halını bizə çatdırır»(36).

Azərbaycan etnogenezi problemlərinin həlli ilə dərindən məşğul olan, sələflərindən fərqli olaraq bu məsələyə sistemli və elmi-nəzəri cəhətdən yanaşan M.H.Vəliyevin (Baharlının) 1921-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azerbaydcan: fiziko-qeoqrafiçeskiy, gtnoqrafiçeskiy oçerki” və 1925-ci ildə çapdan buraxdığı “Naselenie Azerbaydcana”- “Muzey gtnoqrafiçeskix sokrovih” kitabları bu baxımdan əvəzəilməz mənbədir. Müəllifin ikinci əsəri ancaq bu məsələyə həsr olunmuş, burada ilk dəfə olaraq, Azərbaycanın etnik tərkibi, etnosların təşəkkülətapma tarixləri, Azərbaycan xalqının formalaşmasında iştirak etmiş əsas türkdilli

etnoslar, onların məskunlaşdıqları yaşayış məntəqələri geniş və hərtərəfli araşdırılmışdır. O bu əsərində Azərbaycanda yaşamış və yaşayan əksər tayfaların adlarını müəyyənləşdirməyə çalışmış, həmin tayfaların əksəriyyəti haqqında tarixi və etnoqrafik məlumatlar vermiş, onların adlarını əks etdirən etnotoponimləri sadalamışdır. Məsələn, bulqar, xəzər, zıq, qazax, şıxlı, salahlı, quş, xələc, kəngər, cəlair, şamlı, bəydili, inallı, təklə, qaramanlı, əhmədli, imirli, dügər, ilxıçı, bayat, çobani, baharlı, padar, lək, xəlilli, osallı və s. (tayfa adları), Xəzər, Zıq, Qazax, Quşçu, Xələc, Kəngərli, İlxıçı, Şamlı, Bəydili, Təklə Muğan, Qaramanlı, Əhmədli, Dükər, Bayat və s. (şəhər və kənd adları).

M.T.Vəliyevin əsərində padarlar ən məşhur oğuz tayfalarından biri kimi təqdim edilir və göstərilir ki, Elxanilər dövründə padarlar Orta Asiyadan Azərbaycana göçürülmüş 200 min türkdilli ailə içərisində mühüm yer tutmuşlar. Onlar əvvəllər Cənubi Azərbaycanda yaşamış, XVI-XVII əsrlərdə Səfəvilər dövründə isə müəyyən hissəsi dağistanlıların qarşısını almaq məqsədilə Şimali Azərbaycana köçürülmüşdür(84, 398-399).

N.A.Abelov keçən əsrin 70-ci illərində Şamaxı qəzasında Pir Mərdəkan dağında 194 ailədən ibarət Quşi adlı tayfa yaşadığını qeyd etmişdir.

Tədqiqatlardan aydın olur ki, Azərbaycanda, eləcə də Ermənistan ərazisində türkdilli tayfa və qəbilələrin məskunlaşması tarixi çox qədimdir (37, 25).

Araşdırmalar göstərir ki, Gəncə qəzasının etnotoponimlərinin formalaşmasında leq, kanq, quşi, kazan, kazax, qanzak, dəli, /tele/, hun, eymur, ayırım, düyərli, padar, bayan, bucaq, şatı, xaput /haput/, kəngərli, xunus, kollü, koran və s. mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan xalqının etnogenez məsələləri ilə daha dərinləndən məşğul olan və bu istiqamətdə öz səylərini ardıcıl davam etdirən Q.Qeybullayevin "Toponimiə Azerbaydcana", "K gtnogenezu azerbaydcanüev", "Qədim türklər və Ermənistan",

“Azərbaycan türklərinin inkişafı tarixindən“ adlı kitabları və çoxsaylı məqalələri Azərbaycan və Qərbi Azərbaycan etnonimlərinin tədqiqi üçün əvəzsiz material və elmi mənbədir. Həmin əsərlərdə Azərbaycan (türk) xalqının demək olar ki, bütün makro və ya mikro, paleo, mezo və neotoponimləri əksini tapmışdır.

Etonimlər, onların rast gəldiyi ilkin mənbələr haqqında məlumatları kifayət qədər genişləndirmək mümkündür. Zənnimizcə, Azərbaycan və Qərbi Azərbaycan ərazisindəki toponimlərin tərkibinə girən əsas etnonimlər, onların rast gəldiyi mənbələr haqqında yetərli ümumi məlumat verildi. Türk mənşəli qəbilə və tayfalar, nəsil və tirələr haqqında elmi ədəbiyyatda geniş bəhs olunur, bu istiqamətdə tədqiqatlar davam etdirilir.

Azərbaycanın bugünkü ərazilərində etnonimlərdən düzəlmiş külli miqdarda etnotoponimlər vardır. Onların əksəriyyəti R.M.Yüzbaşovun, Q.Ə.Qeybullayevin, Ə.A.Hüseynzadənin, Q.Voroşilin, S.M.Mollazadənin, Ə.I.Əliyevin, eləcə də digər coğrafiyaçı, tarixçi və dilçi toponimçilər tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Bununla yanaşı, araşdırmalardan aydın olur ki, qədim Oğuz yurdu Ermənistan ərazisindəki etnotoponimlər kifayət qədər tədqiq olunmamış, onların areal xüsusiyyətləri üzə çıxarılmamışdır.

1.3. Ermənistan ərazisinin türk mənşəli etnotoponimləri

Toponimlərin müəyyən qrupu xalqın təşəkkülündə hansı qəbilə, tayfa və tirələrin iştirak etdiyini, bu prosesin özünün nə zaman baş verdiyini müəyənləşdirməyə imkan verir.

Bir sıra yer adları müxtəlif tayfa və tayfa birləşmələrinin adı ilə əlaqədar (məs., Eymur, Kənkərli, Əhmədli və s.) yaranmışdır. Qeyd etməliyik ki, ölkəmizin, o cümlədən Qərbi Azərbaycan ərazisinin müasir toponimiyasındakı 4600-dən çox olan coğrafi adın təxminən 70 faizi tayfa və ya tayfa başçıları adları ilə bağlı meydana gəlmişdir.

Ərazinin onomastik mənzərəsinin tədqiqi zamanı həm linqvistik, həm də tarixi-coğrafi baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyan məsələlərdən biri də onimik arealın müəyənləşdirilməsidir. Əgər müəyyən ərazi daxilində xüsusi adlar, onların modelləri, tipləri, ünsürləri təkrarlanırsa onda bu oblast onimik areal adlanır. Onimik arealda təkrarlanan onimlər, onların modelləri, tipləri, ünsürləri uyğun olaraq areal onimlər, areal modellər, areal ünsürlər və s. adlanır. Müəyyən ərazidə təkrarlanan etnotoponimlər isə areal etnotoponimlərdir. Bu anlayış və terminlər A.V Superanskaya və bir çox başqa müəlliflər tərəfindən istifadə edilmişdir.(145, 11).

Azərbaycan dilçiliyində Ermənistan ərazisinin türk mənşəli toponimləri sovet dövründə geniş tədqiqat obyektinə olmasa da, son dövrlərdə bu sahəyə münasibət xeyli dəyişmişdir. Alim və tədqiqatçılar Ermənistan ərazisindəki toponimlərin həm toplanması, həm də tədqiqi haqqında maraqlı əsərlər yazmışlar(Bax: 45; 20, 158-176; 27; 69; 33; 65; 16; 17; 18; 13; 57; 63; 21 və s.).

Tədqiqatçıların əksəriyyəti Ermənistan ərazisində türk mənşəli etnotoponimlərin geniş yayılmasını qeyd etmişlər. Buna baxmayaraq Ermənistan ərazisindəki etnotoponimlərin tam mənzərəsi və bu onimlərin geniş təhlili ilə bağlı monoqrafik

tədqiqatlar aparılmamışdır. Əlbəttə, ayrı-ayrı etnotoponimlər, etnotoponim qrupları tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş, onların təhlil və araşdırma obyektinə çevrilmişdir. Bu sahədə ən çox tədqiqat işi Q.Qeybullayevə aiddir (43; 44; 45; 89).

Ermənistan ərazisinin türk mənşəli etnotoponimlərinin tədqiqi, hər şeydən əvvəl həmin ərazinin etnotoponim onomastikonunu qurmağı tələb edir. Müxtəlif mənbələrdə belə onimik vahidlər müxtəlif sayda verilir. Daha doğrusu, tədqiqatçılar Ermənistan ərazisində türk mənşəli etnotoponimlərin çoxluğunu qeyd edir, onların müəyyən qismi haqqında məlumatla kifayətlənirlər(30, 116-117; 24; 19; 20).

Budaqov B., Qeybullayev Q. «Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti.» Bakı, 1998 kitabında Ermənistan ərazisindəki bütün türk mənşəli toponimlərin əsas hissəsi əksini tapmışdır. Bu kitabda kənddən kiçik məntəqələrin adları və yaşayış ərazisini daxili toponimik layları nəzərə alınmamışdır. Aydın ki, kənddən kiçik məntəqələrin adları və yaşayış ərazisinin daxili toponimik layları etnotoponim areallarının öyrənilməsi prosesindən kənarda qoyula bilər. Məsələyə bu mövqedən yanaşdıqda qeyd olunan ədəbiyyat Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli etnotoponimlərin, demək olar ki, tam onomastikonunu düzəltməyə imkan verir. Həmin mənbə əsasında tərtib etdiyimiz etnotoponim onomastikonuna aşağıdakı etnotoponimlər daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, eyni adlı etnotoponimlərdən bir qayda olaraq biri siyahıya daxil edilmişdir.

ABANA - kənd adı; ABARAN - mahal adı; ABBASABAD - kənd adı; ABDALLAR- kənd adı; ABNIK- əyalət hissəsinin adı; AVAN- kənd adı; AVARAN- kənd adı; AVDAL- kənd adı; AVŞAR- kənd adı; AĞVANI-kənd adı; AĞDAN- kənd adı; AĞZIQANLI- kənd adı; AZAKLAR- kənd adı; AYDINLI- kənd adı; AYNALI- kənd adı; AYRIM- kənd adı; ALPOUT- kənd adı; ARAN- kənd adı; AFQANLI- kənd adı; AFŞAR KƏLƏVAN- kənd adı; AXIS- kənd adı; AXTA-

kənd adı; AŞAĞI QARAQOYUNLU- kənd adı; AŞAĞI QARXUN- kənd adı; BABURLU- kənd adı; BAYAN- kənd adı; BAYANDUR- kənd adı; BAYATDAĞI- dağ adı; BAYATLAR- qışlaq adı; BAYRAMƏLİKƏND- kənd adı; BAYRAMLI- kənd adı; BAYTAR- kənd adı; BALAQARAQOYUNLU- kənd adı; BALIQLI- kənd adı; BARANA- kənd adı; BASARKEÇƏR- kənd adı; BATAR- kənd adı; BAHARLI- kənd adı; BAŞ ABARAN- mahal adı; BECINI- kənd adı; BƏYDILI- kənd adı; BƏLQƏR- kənd adı; BƏRGÜŞAD- kənd adı; BİRƏLI- kənd adı; BİRINCI BAYANDUR- kənd adı; BIÇƏNƏK- kənd adı; BOZCALI- kənd adı; BOZDOĞAN- kənd adı; BOZÇALI- kənd adı; BOSTANÇI- kənd adı; BÖYÜK AYRIM- kənd adı; BÖYÜK QARABAĞ- kənd adı; BÖYÜK QUŞÇU- kənd adı; BUĞAMLU- kənd adı; BURNƏK- kənd adı; VARTANLI- kənd adı; QABAQLU- kənd adı; QAVAR- kənd adı; QAQAUZ- kənd adı; QAYA- kənd adı; QAYALI- kənd adı; QAYQULU DÜZKƏND- kənd adı; QAZANGÖL- göl adı; QAZANÇI- kənd adı; QALTAXÇI- kənd adı; QANLI- kənd adı; QANLICA- kənd adı; QARABAĞ- qışlaq adı; QARAQOYUNLU- kənd adı; QARADAĞLI- kənd adı; QARAISA- kənd adı; QARALAR- kənd adı; QARAPAPAX- kənd adı; QARAHACILI- kənd adı; QARAHƏMZƏLI- kənd adı; QARAÇUMAX- dağ adı; QARQASAR- İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı; QARĞABAZAR- İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı; QARĞALI-İrəvan xanlığının Dərəçiçək mahalında kənd adı; QARQANKTƏPƏ- İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında dağ adı; QARXUN- İrəvan xanlığının SərdaRabad mahalında kənd adı; QASIMƏLI- İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında kənd adı; QAFAN- Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanda r-n mərkəzi) kənd adı; QAFARLI- İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı; QAÇAĞAN- İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında (indi Spitak r-nunda) kənd adı; QACARAN- Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının

Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Qafan r-nunda) kənd adı; QƏMƏRLI- İrəvan xanlığının Karbibasar mahalında kənd adı; QIVRAQ- Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Sisyan r-nunda) kənd adı; QIZIL EKRƏK- 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində kənd adı; QILICAN-Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Gorus r-nunda) kənd adı; QILICLI- İrəvan quberniyasının Dərələyəz qəzasında kənd adı; QIPÇAQ- İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı; QIRQI- Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Qazax qəzasında (indi Ermənistanın Şəmşədli r-nunda) kənd adı; QIRX BOZAVƏND- İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı; QOQORAN- İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Ermənistanın şimalında Şirak dağ belindən şimal-şərqdə dağ adı; QOMARAN- Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında dağ adı; QOMARAT- Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı; QORS- İrəvan quberniyasının Şərur Dərələyəz qəzasında kənd adı; QORUQ- İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında kənd adı; QOTUZ- İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında dağ adı; QOXT-İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı; QOXUTTƏPƏ- İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında dağ adı; QUQAR- Ermənistanda Pəmbək bölgəsində tarixi mahal idi; QUQARÇAY- Pəmbək bölgəsində axan çayın adı; QUYULU- İrəvan xanlığının Qırxbulaq mahalında kənd adı; QUYUCA- İrəvan xanlığının Sürməli mahalında kənd adı; QULLAR- 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Zarzəmin nahiyəsində kənd adı; QUNDAQ- 1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Zebil nahiyəsində yaylaq adı; QURQAN- İrəvan xanlığının Sürməli mahalında kənd adı; QURDQALA-Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Sisyan r-nunda) kənd adı; QURSALI- İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında kənd adı; QURTLAR- Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı; QUŞI (QUŞÇU)- İrəvan

xanlığının Sürməli mahalında kənd adı; DULUS-Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı; EVLI-İrəvan xanlığının Vedibasər mahalında kənd adı;

ERANIS ULYA- İrəvan xanlığının Qarnibasər mahalında kənd adı; ERANOS- İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında kənd adı; ERANOS- İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında dağ adı; ERANOS- İrəvan xanlığının Karbibasər mahalında, sonra XIX əsrdə İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı; ERANOS ULYA- İrəvan xanlığının Karbibasər mahalında kənd adı; ETIL- XÜŞ əsrin ortalarında Göyçə mahalında kənd adı; ƏYLƏNLI-İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı; ƏLƏTLI- İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı; ƏLIBƏYLI- İrəvan xanlığının Karbibasər mahalında kənd adı; ƏLIQIZIL- İrəvan xanlığının Qarnibasər mahalında kənd adı; ƏLIQIRIQ-İrəvan xanlığının Vedibasər mahalında kənd adı; ƏLIKƏMƏRLI- İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı; ƏLIKUÇƏK- İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı; ƏLINCƏ-1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Aralıq nahiyəsində kənd adı; ƏLPIN- İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında kənd adı; ƏLPINÇAY-İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında çay adı; ƏRQOV- İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında kənd adı; ƏRƏFSƏ- Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı; ƏFŞAR YERLI- 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Vədi nahiyəsində kənd adı; ZƏNKƏNƏ- 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin İqdır nahiyəsində kənd adı; ZOĞALLI-Basarkeçər rayonunda kənd adı; ZOD- İrəvan xanlığının Göyçə mahalında, sonra İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında kənd adı; IYDƏLI- İrəvan xanlığının Sərdarabad mahalında kənd adı; ILANLI- İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında kənd adı; IMIRLI-İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında kənd adı; INALLI- NAIRI r-nunda kənd adı; INCƏ-İrəvan xanlığının Dərəkənd Parçenis mahalında kənd adı; IRABAD-İrəvan xanlığının Dərəkənd-Parçenis mahalında kənd

adı; ITQIRAN- İrəvan quberniyasının Dərələyəz qəzasında kənd adı; ITLICƏ- 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı; YAYCI- 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Dərələyəz nahiyəsində kənd adı; YAYCI- İrəvan xanlığının Sürməli mahalında kənd adı; YUXARI ABDALLAR- 1728ci ildə İrəvan əyalətinin Qarni nahiyəsində kənd adı; YUXARI BƏYDİLİ- Talin rayonunda kənd adı; YUXARI KOLANI- İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında kənd adı; YUXARI KÖBƏKLI- Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı; YUXARI GÖDƏKLI- Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı; YUXARI TURKMƏN- İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında kənd adı; KAYALI- 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Srməli nahiyəsində kənd adı; KAYALU-1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Dərələyəz nahiyəsində kənd adı; KASAK- Ermənistanda çay adı; KASAX- Abaran r-nunda kənd adı; KATAX-İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında dağ adı; KEÇƏRİZ-1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Dərəçiçək nahiyəsində kənd adı; KƏBƏRLİ –İrəvan xanlığının Dərəkənd-Parçenis mahalında kənd adı; KƏVƏR- İrəvan xanlığının Göycə mahalında kənd adı; KƏMƏRLİ- İrəvan xanlığının Qarnibasar mahalında kənd adı; KƏNZƏK- İrəvan xanlığının Dərəkənd Parçenis mahalında kənd adı; KƏNZƏK- İrəvan xanlığının Göyçə mahalında kənd adı; KƏNKƏR- Ermənistanın Gürcüstanla həmsərhəd bölgəsində dağ adı; KƏPƏNƏK- Axuryan rayonunda kənd adı; KƏRKİ- İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı; KƏRKİBAŞ- Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Qazax qəzasında kənd adı; KƏSƏMƏN- İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında Basarkeçər rayonunda kənd adı; (Qazax rayonunda da qeydə alınır); KƏSƏMƏN- Artik rayonunda kənd adı; KİOXT-İrəvan xanlığının Qarnibasar mahalında kənd adı; KİRANLI- İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında kənd adı; KİRİX- İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında kənd adı; KİÇİK QARAQOYUNLU- İrəvan quberniyasının Novobayazid

qəzasında kənd adı; KINIQKƏND- İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında kənd adı; KOĞ- İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında dağ adı; KOĞES- Stepanavan rayonunda kənd adı; KOLAGIRƏN- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı; KOLAGIRƏN- İrəvan xanlığının Göyçə mahalında kənd adı; KOLANI- İrəvan xanlığının Göyçə mahalında kənd adı; KOLT- XVIII əsrin ortalarında İrəvan əyalətində kənd adı; KORKEÇİLƏR- 1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Talin nahiyəsində məzrə adı; KOTANLI- İrəvan xanlığının Vedibasər mahalında kənd adı; KOTANLI- İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında kənd adı; KOXB- Noyemberan r-nunda kənd adı; KOXT- 1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Qarni nahiyəsində kənd adı; KÖPƏKLI- 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı; KÖRPÜQULAŞ-İrəvan xanlığının Qarnibasər mahalında kənd adı; KÖTƏKLI- İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında kənd adı; KÖÇƏRLI- İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında kənd adı; KUMAN-Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı; KURUT- Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı; KÜZƏÇIK- İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı; KELLAVAN- İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı; GƏZƏRBAD- Ani rayonunda kənd adı; GƏNCƏK- İrəvan xanlığının Dərələyəz mahalında kənd adı; GƏNCƏK-1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd adı; GƏNCƏLI-1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Vədi nahiyəsində kənd adı; GƏNCILI- 1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Abnik nahiyəsində kənd adı; GƏRGƏR-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı; GƏRGƏR-Əzizbəyov rayonunda kənd adı; GƏRGƏR-Stepanavan rayonunda kənd adı; GƏRGƏR-Əzizbəyov rayonunda Arpaçayın qollarından birinin adı XX əsrin 30-cu illərində çay ermənicə Erer adlandırılmışdır; KOMUŞ- İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında kənd adı; KORAN- İrəvan xanlığının Sərdarabad mahalında kənd adı; KORANLI-İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında kənd

adı; GORUS- Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında XVIII-XIX əsrlərdə mahal adı; GÖDƏKLI- İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı; GÖDƏKLI- İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı; GÖDƏKLI- İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı; GÖDƏKLI- Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı; GÖDƏKLI-ZICQAN -Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı; GÖYƏRÇILI- 1728-ci ildə İrəvan əyaləti Karbi nahiyəsində kənd adı; GÖYƏRÇIN- İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında xaraba kənd adı; GÖYƏRÇIN- İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında kənd adı; GÖYƏRÇIN-İrəvan xanlığının Talin mahalında kənd adı; GÖYƏRÇINQALA- İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında kənd adı; KÖYƏRÇIN- 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı; GÖYƏRÇINLU- 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı; GÖLKƏND- İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında kənd adı; GÖLÇIQIN- İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı; GÜMRÜ- İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında dağ adı; MAĞANCIQ- Gorus rayonunda kənd adı; MAQOVUZ- Yelizavetopol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı; MANQUT- İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı; MANTAŞKƏSƏN- 1621-ci ildə İrəvan əyalətində kənd adı; MƏLEV-İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında qışlaq adı; MƏLƏKLU- İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı; MUĞAN-Eçmiadzin r-nunda kənd adı; MUĞANLI-1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində kənd adı; MUĞANLI-1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Xınzirək nahiyəsində kənd adı; MUĞANLU-1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Ərmus nahiyəsində məzrə adı; MUĞANLU-1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Dərələyəz nahiyəsində kənd adı; MUĞANCIQ-Yelizavetopol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı; MUĞANCIQ- İrəvan xanlığının Sərdabarad mahalında kənd adı; OĞUZBATIR-İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində

kənd adı; OĞUZTAŞ-1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd adı; OZANLAR-İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında kənd adı; OXÇU- Yelizavetopol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı; OXÇUOĞLU-Qars əyalətinin Qars dairəsində, sonra Amasiya r-nunda kənd adı; ÖKÜZDAĞ-İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında dağ adı; ÖKÜZLÜ-İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı; ÖKÜZLÜ- 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin İqdir nahiyəsində kənd adı; PEHAN- 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Sisyan nahiyəsində kənd adı; PEÇENEKLI-1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsinə kənd adı; PUŞANLI- Yelizavetopol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı; REYHANLI- İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında kənd adı; REYHANLI- İrəvan xanlığının Vedibasar mahalında kənd adı; SAATLI- İrəvan xanlığının mahallarından birinin adı; SAATLI-1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Qarni nahiyəsində Sınıq körpü; SAAT MƏZRƏSI-1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində kənd adı; SAATLI- İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında kənd adı; SAATLI SABUNÇU-1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Qarni nahiyəsində kənd adı; SABANÇI-Talin rayonunda kənd adı; SABUNÇU- İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı; SABUNÇU- İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında dağ adı; SABUNÇU- İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında xaraba kənd adı; SABUNÇU-1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində kənd adı; SAQAGIRD-1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində kənd adı; SADAXLI- İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında xaraba kənd adı; SADIQLI- İrəvan xanlığının Talin mahalında kənd adı; SADIQLI- 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində kənd adı; SALLI- İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında kənd adı; SALUT-İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında kənd adı; SAMURLU İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında kənd adı; SARVANLAR İrəvan quberniyasının İrəvan qə-

zasında kənd adı; SARVANLAR XARABA- İrəvan xanlığının İrəvan mahalında kənd adı; SARVANLAR SUFLA- İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında kənd adı; SARICALAR-İrəvan xanlığının zəngibasar mahalında kənd adı; SARICALAR- 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Kərbi nahiyəsində kənd adı; SARICALAR-1728-ci il-də İrəvan əyalətinin Qarni nahiyəsində kənd adı; SARICALAR- 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində Göyərçinlu kəndinə məxsus məzrənin adı; SƏRÇƏLƏR- İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında kənd adı; SISYAN- Albaniyanın qədim Sisakan əyalətinin, orta əsrlərdə Sisyan mahalının adı; SIÇANLI-İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı; SÖYÜDLÜ- İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında kənd adı; SÖYÜDLÜ- 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Dərəçiçək nahiyəsində məzrə adı; SUVARI- 1468-ci ildə Sisəcan nahiyəsində kənd adı; TAVUSKÖKLÜ-1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Sürməli nahiyəsində kənd adı; TANDURƏK-İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı; TANDURƏK-İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında dağ adı; TANTUR-TORPAQ-İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında Hüseynquluəğalı kəndinin maldarlarına məxsus yaylaqda yurd yerinin adı; TAPANLI-İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında kənd adı; TATAR- Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur kənd adı; TATARLI-1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Maku nahiyəsində kənd adı; TATAR OSMAN-1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Abaran mahalında kənd adı; TATLUQIŞLAQ-İrəvan xanlığının Göyçə mahalında kənd adı; TƏKƏLI-İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında kənd adı; TƏKƏLI-İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında dağ adı; TƏKƏRLI-İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında kənd adı; TƏHLƏ- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı; TOVUZQALA- Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Qazax qəzasında kənd adı; TOVUZGÖNLÜ- 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Sürməli nahiyəsində kənd adı; TOĞANŞAHLU BOYAT- İrəvan xanlığının Sürməli mahalında

kənd adı; TOĞANŞALU QACAR- İrəvan xanlığının Sürməli mahalında kənd adı; TOXLUCA- İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında kənd adı; TUQUT- Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı; TULUS-1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Sisyan nahiyəsində kənd adı; TÜRK QARAKILSƏSI- Axuryan r-nunda kənd adı; TÜRKMƏNLİ- İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında kənd adı; TÜRKMƏNSU-İrəvan quBerniyasının Eçmiadzin qəzasında kənd adı; TÜRKÜT-1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Bazarçay nahiyəsində kənd adı; UZ- 1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Sisyan nahiyəsində kənd adı; URUT- Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı; URUD-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı; URUZPOR-XVI əsrə aid ermənicə mənbədə Göycə mahalında bir kənd adı; URUTMUŞ-İrəvan xanlığının Sürməli mahalında kənd adı; ÜDGÜN-Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı; XAZARABERT- XVI əsrin ortalarında İrəvan əyalətinin Katak mahalında kənd adı; XALACLAR YURDU-Şərur-Dərələyəz qəzasında Dərələyəz və Göycə arasında Vers dağında yaylaq adı; XANÇALLI-Amasiya r-nunda kənd adı; XARABA KOLANI- İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında kənd adı; XARABA KOTANLI- İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı; XARABA ÇANDAR- İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında kənd adı; XƏZNƏUZ- İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında kənd adı; XƏLƏC-Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı; XƏLƏC- 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd adı; XINZİRƏK-1728-ci ildə İrəvan əyalətinin nahiyələrindən birinin adı; XINZİRƏK-1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Xınzirək nahiyəsində kənd adı; XINZİRƏK- 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Sisyan nahiyəsində kənd adı; XINS- 1727-ci ildə Naxçıvan sancağının Dərələyəz nahiyəsində kənd adı; XUZAR- 1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Abnik nahiyəsində kənd adı; XUNUT-

İrəvan xanlığının Vedibasər mahalında kənd adı; HERANIS-İrəvan xanlığının Vedibasər mahalında kənd adı; HERHER-İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında kənd adı; HƏRHƏR- 1727-ci ildə İrəvan əyalətinin Dərələyəz nahiyəsində kənd adı; HORS- Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı; HRANS-XVI əsrdə İrəvan əyalətinin Göycə mahalında kənd adı; HÜNÜT- Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı; ÇAXIRLI- İrəvan quberniyasının Novobayazid qəzasında kənd adı; ÇƏPNI- 1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Aralıq nahiyəsində kənd adı; ÇƏPNI-Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı; ÇƏPNI- 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Sürməli nahiyəsində iki kənd adı; ÇƏRƏKDAR-1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Zəbil nahiyəsində kənd adı; ÇƏRƏKLI-1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Xıncirək nahiyəsində kənd adı; ÇƏRƏKLI- 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində kənd adı; ÇƏRIKLIK-1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Zar nahiyəsində kənd adı; ÇIVA- İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında kənd adı; ÇIVANDƏRƏ-İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı; ÇIVANLI-İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı; ÇIVINLI-XIX əsrdə Qars əyalətinin Qars dairəsində, indi Amasiya rayonunda kənd adı; ÇIVILI-İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında dağ adı; ÇIQNI QARAQOYUNLU- İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı; ÇIRIŞ-Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı; ÇIRYUXLA- İrəvan xanlığının Saatlı mahalında kənd adı; ÇIRMANIS-İrəvan xanlığının Vedibasər mahalında kənd adı; ÇORLU-İrəvan xanlığının Talin mahalında kənd adı; ÇORLU-Qukasyan Rayonunda kənd adı; ÇÖRAK-Gümri şəhərinin yaxınlığında Təkəqayadağının ətəyində mineral su mənbəyinin adı; ÇUL-İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz mahalında kənd adı; ÇULLU-Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı; CAĞATAY-İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında kənd adı;

CALAIRLI-1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Aralıq nahiyəsində kənd adı; CALALOĞLU-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı; CAMIŞLI-İrəvan xanlığının Abaran mahalında kənd adı; CAMIŞCUR-İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında çay adı; CANDAR- 1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Abaran nahiyəsində kənd adı; CANDARLAR- 1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Karpi nahiyəsində kənd adı; CIBIKLI-Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı; CIVƏ - İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında kənd adı; CINCAVAT- İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı; CINCAVAT-İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında dağ adı; CIVIXLI-Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Qazax qəzasında kənd adı; ŞABAN QIŞLAĞI-1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində kənd adı; ŞABAN QIŞLAĞI- 1728-cı ildə İrəvan əyalətinin Dərəçiçək nahiyəsində qışlaq adı; ŞABANLI- İrəvan xanlığının Abaran mahalında kənd adı; ŞAĞANLI- İrəvan quberniyasının Şuraqel qəzasında kənd adı; ŞADAK- 1718-ci ildə İrəvan əyalətinin Sisyan nahiyəsində kənd adı; ŞADILI- 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Aralıq nahiyəsində kənd adı; ŞAKABAD-1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Xıncırək nahiyəsində kənd adı; ŞƏKI- Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı; ŞƏKIKAN-1590-cı ilə aid mənbədə İrəvan əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində kənd adı; ŞƏMŞƏDİL-Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Qazax qəzasında mahal adı; ŞƏRKİ-İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı; ŞIVLI-Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı; ŞİRAKQALA- İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında kənd adı; ŞİRAKQOÇ- 1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Vedi nahiyəsində kənd adı; ŞİRAK DÜZÜ- Boz-Abdal. Ələyəz və Şirak dağları arasında vadi-düzənin adı; ŞİRVAN- 1590-cı ildə Rəvan əyalətində, Ələyəz dağında yaylaq adı; ŞİRVANCIQ- İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında kənd adı; ŞİRVANCIQ-1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Şirakel

nahiyəsində kənd adı; ŞİRƏÇİ- İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı; ŞORƏLİ-İrəvan xanlığının Göycə mahalında kənd adı; ŞORKƏND-İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında kənd adı; ŞOR KOLANI- Bax: Rəncbər; ŞORGÖL- İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında göl adı; ŞORLU- İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında kənd adı; ŞORLU DƏMİRÇİ- İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında kənd adı; ŞURAQEL- İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında dağ adı; ŞURAKUZ-1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində kənd adı.

Qeyd etmək lazımdır ki, verilmiş etnotoponimlər Ermənistan ərazisindəki türkmənşəli etnotoponimlərin tam siyahısı deyildir. Siyahının çox yer tutmaması məqsədlə ifadə planına görə oxşar etnotoponimlər verilmiş bura daxil edilməmişdir. Etnotoponimlərin təhlili göstərir ki, onların əsasında aşağıdakı etnonimlər durur: ABAN, ABAR, ABARAN, ABBAS, ABDAL, Avşar, AYDINLI, AYRIM, Aktan, Alan, Alban, Alpan, ALPOUT, ARAN, Axtaçı (padar), BABURLU , BAZAR, Bazça, BAYAN , BAYANDUR, BAYAT, BAYDAR, BAYRAMLI, Balkalı, BARANI, Basar, BAHARLI, BOZAVƏND, BOZtuqan, BOYAT, BOLQAR, BOSTON, BƏYDİLİ, BƏRGÜŞAD, Qabaq, QAQAUZ, QAZAN, Qazax, QARA, Qara Çomaqlı, QARABAĞ, Qaraqar, QARA-QOYUNLU, QARADAĞLI, QARAISA, QARAPAPAX, Qarqar, Qasumlu, QAÇAĞAN el adı, QACAR , Qerus, QOV, Qorus, QUQAR, QURQAN, QURTLAR, QUŞÇU, Qüyu, QIZILı, QIPÇAQ, Dondar, Eymur, Et, Zolaqlı, Zəngənə, İvə, İnallı, Yazık (peçeneq), YAYCI, Kabar, Kazan, Kayı, Kayıq, Kaltak, Kanqlı, apan (peçeneq), Karqa, Karkın, Karık (oğuz), Katak, keçili, Kiliç, KIRAN, Kobak, kobyak, Kol, KOLANI, koman, kotyan, Kuyərçi, Kul, kulas, Kuloba, KURUT, Kuşi, KÜZƏÇİK, KINIQ, Kırık (tirə), Köçəkli, Köçər, KƏBƏR, Kəkəli, kəmər (kimmer), KƏNGƏR, KƏPƏNƏK, KƏRKİ, KƏSƏMƏN, Kəçər, MANQUT, MANTAŞ, MUĞAN,

MƏLEV, MƏLƏKLU, OZAN, Oyrat, Olet (Oryat tayfasının qolu), OXÇU, OĞUZ, Peyrəlu, Peçene(q), Piykan, Purnək, PUŞANLI, REYHANLI, SAATLI, SABUNÇU, Sadak, Sak, Sal, Samur, SARVAN, SARICALI, sat, sincan, suvar, Söyöt, Tabanlı, Tavuz, TATAR, TATLU TƏKƏLI, Tele, TOVUZ, TUQUT, Tuk, TULUS, TURKMƏN, TÜRK, Təklə, uqraq, UZ, XALAC, Xəzər, Çaqan, ÇANDAR, ÇAXIRLI, Çerikli, Çibikli, ÇIQIN, Çirik, ÇOR, ÇUL, ÇƏPNI, ŞABANLI, Şahdili, şivili, şirak, ŞIRVAN, ŞƏMŞƏDIL, Hun, HƏMZƏLI, CALAIR, CAMIŞ, CAĞATAY, Cibikli, Civə(Yivə), Cinli, Gamiş, GORAN, Gorus, Gün, GÖDƏKLI, GƏNCƏ, Əncə, Əfşar.

Təklif olunan siyahıya daxil edilən adların hər birinin etnotoponim olması bizim tərəfimizdən iddia olunmur. Qeyd olunduğu kimi, bu onomastik vahidlər müxtəlif mənbələrdən seçilmişdir və həmin mənbələrdə onlar etnotoponim kimi verilmişdir. Tədqiqat prosesində aydın olur ki, bu vahidlərin bu və ya digərinin doğrudan da etnotoponim olması araşdırma tələb edir. Belə vahidlərin çoxluğu isə bir dissertasiya daxilində onların hamısını əhatə etməyə imkan vermir.

1.4. Ermənistanın türk mənşəli areal etnotoponimləri

Qeyd olunduğu kimi areal onimlər onimin özünün və ya onun elementlərinin müəyyən ərazidə təkrarlanması ilə müəyyənləşdirilir. Onimin, bizim halda etnotoponimin təkrarlanması müxtəlif səbəblərlə bağlı ola bilər. V.A.Nikonov onimlərin təkrarlanması və ərazidə yayılmasının əsas səbəbini miqrasiyada görür. O yazır: «Eyniliyin əsas səbəbi əhalinin miqrasiyası və onimin paralel yaranmasıdır. Yeni əraziyə köçənlər təzə yerə döğma yurdlarının, köhnə yaşayış yerlərinin adlarını gətirirlər» (127, 114).

A.A.Axundov belə coğrafi adların əksəriyyətini «omonim yer adları» hesab edir(2, 40-72).

Əlbəttə, areal onimin yaranmasının əsas səbəbini əhalinin miqrasiyası hesab etmək olar. Lakin bununla yanaşı, areal

onimin yaranmasında başqa amillər də rol oynayır. Digər tərəfdən miqrasiyanın özü geniş məfhum olub müxtəlif səbəblərdən doğur, müxtəlif formalarda təzahür edir. Məhz bu amillər areal etnotoponimlərin müxtəlif formalarının yaranmasına, bəzən isə onların tamamilə paralel variantlarının işlənməsinə zəmin yaradır. Əhalinin miqrasiyası könüllü və məcburi ola bilər. Könüllü miqrasiya daha çox coğrafi və təbii şəraitlə bağlıdır. Əkin yerinin azlığı, münbit olmayan torpaq, ərzaq qıtlığı, ərazinin tayfa üzvləri üçün yetərincə olmaması və s. könüllü miqrasiyanın əsasında durur. Təbii fəlakət, müharibə, deportasiya və s. məcburi miqrasiya ilə nəticələnir. Miqrasiya prosesinin özündə bölünmənin baş verməsi mümkündür. Eyni yerdən köçən əhali iki müxtəlif ərazidə məskunlaşa bilər.

Q.Ə.Qeybullayevin fikrincə, miqrasiya ilə bağlı yaranmış eyni mənşəli etnotoponimləri bir-birindən fərqləndirmək üçün onlara əlavə edilmiş müəyyən komponentlərdən istifadə etmək lazımdır. Belə tipli adları o, müxtəlif qruplara bölür: 1) apellyativlərin (dağ, düz, kol, yaxa, yal və s.) artırılması ilə düzəllənlər: Dağqarxun qaşu, Dağ quşçu, Düzqırıqlı, Kolqırıqlı, Yaxa Dəllək və i. a. 2) yaxındakı paleotoponimlərin yeni adda təkrarı -Axtaçı Şirvan, Axtaçı Səlyan, Ərəb Quba, Ərəb Şəki və s. 3) antonim xarakterli sözlərin qoşulması ilə düzələn adlar - Yuxarı Ayıbasanlı, Aşağı Ayıbasanlı, Böyk Pirəli, Kiçik Pirəli; 4) sıra sayları ilə düzəllənlər - Birinci Milli, İkinci Milli və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, areal onimlər tam onimə görə deyil, onimin ünsürlərinə görə də müəyyənləşdirilir. Belə olan halda etnotoponimin tərkib hissələrində dəyişmə aparılması özünü göstərə bilər. Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli adların dəyişdirilmə üsullarını şərh edərkən belə nümunələr aşkara çıxarılmışdır.

Beləliklə areal etnotoponimlərin tam mənzərəsini açıqlamaq mövcud ərazidəki etnotoponimlərin və dəyişdirilmiş etnotoponimlərin müqayisəli öyrənilməsini tələb edir. Bütün hallarda ərazinin etnotoponim mənzərəsi müəyyənləşdirilməli,

etnotoponimlərin onomastikonu tərtib olunmalıdır. Bizim halda tədqiqatın bu iki mərhələsi yerinə yetirilmişdir. Mövcud mənbələrdə əksini tapmış etnotoponimlərin onomastikonu qurulmuşdur. İndi tərtib olunmuş onomastikona girən etnotoponimlərin hansıların areal etnotoponim səciyyəsi daşımalarını aydınlaşdırmaq lazımdır. Burada daha bir məsələyə diqqət yetirmək vacibdir. Bir halda onimin areallığı yalnız müəyyən ərazi ilə məhdudlaşdırıla bilər. Deyək ki, Ermənistan ərazisi daxilində etnotoponimin areal etnotoponim olması faktını dəqiqləşdirmək tələb olunursa, onda yalnız bu ərazi daxilində areallıq şərtinin ödənilməsi yoxlanılır. Digər tərəfdən, Ermənistan ərazisində bir dəfə rast gəlinən etnotoponim bu ərazidən kənar da qeydə alınma bilər və bu fakt onun areal etnotoponimliyini sübuta yetirəcəkdir. Qədim Oğuz yurdu Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli etnotoponimlərin tədqiqatı zamanı, şübhəsiz ki, araşdırmanı yalnız bir ərazi ilə məhdudlaşdırmaq qüsurudur. Ona görə qüsurudur ki, türklərin yaşadığı və yaşadıkları ərazilər olduqca geniş olmuşdur və bu gün də öz miqyasına görə həmin ərazi az deyildir. Deməli, Ermənistan ərazisində bir dəfə rast gəlinən türk mənşəli etnotoponim türklərin yaşadıkları başqa ərazilərdə də aşkara çıxarıla bilər. Deməli, etnotoponimlərin areallıq xüsusiyyətinin tam mənzərəsini açmaq üçün bir ərazi çərçivəsi ilə məhdudlaşmaq olmaz, bu məsələ digər ərazilər nəzərə alınmaqla həll edilməməlidir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, tədqiqat üçün etnotoponimlərin ümumi toplusu müəyyənləşdirildikdən sonra biz onların areallıq xüsusiyyətlərini araşdıracağıq. Əgər verilmiş etnotoponimlərdən hər hansı biri Ermənistan ərazisində bir dəfə rast gəlinirsə, eyni zamanda başqa ərazilərdə qeydə alınmırsa, onda həmin etnotoponimin özünün dərin təhlili və tədqiqi tələb olunur. Çünki etnotoponimin areal səciyyə daşımamasının özü müəyyən şübhə doğurur. Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli etnotoponimlərin hər birini ilkin yaxınlaşmada areal etnotoponim kimi qəbul etmək olar. Dissertasiya işinin növbəti

fəslində bu, etnotoponimlərin areallıq xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması prosesində dəqiqləşdiriləcək və etnotoponimin yayılma arealları müəyyənləşdiriləcəkdir.

II FƏSİL

QƏRBI AZƏRBAYCANIN TÜRK MƏNŞƏLİ ETNOTOPONIMLƏRİNİN AREALLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ YAYILMA AREALLARI

2.1. ABAN əsaslı areal etnotoponimlər.

Aban qədim türk mənşəli tayfanın adıdır. Aban sözünün e.ə. VII əsrdə sakların tərkibində qarqarlarla yanaşı gəlmiş tayfanın adı olması elmi ədəbiyyatda diqqət mərkəzinə çəkilir (21, 100; 89,78). Qarqarların şimal-qərbi Albaniyada hələ qədim dövrdən məskunlaşması barədə e.ə. 65-ci ildə Pompeyin Albaniyaya yürüşü haqqında məlumat verən antik tarixçilər qeyd etmişlər. Onların əsərlərində Albaniya ərazisindəki Avant çayı və onun yaxınlığında Abant əyalətinin olması (Plutarx, Pompey, Dion Kassiy) göstərilmişdir. Moisey Kalankatlı Albaniyada Abant adında iki yaşayış məntəqəsinin olduğunu bildirmişdir. Q.Qeybullayev yuxarıda qeyd olunan məlumatlara və digər faktlara is-tinadla belə bir qənatə gəlir ki, Abant/Avant adları abant tayfasının adı ilə bağlıdır və onlar qarqarlarla birgə bu əraziyə gəlmişlər (87, 78). Buradan belə nəticə çıxır ki, abant tayfalarının Azərbaycan və Ermənistan ərazisində məskunlaşma tarixi çox qədimdir. Tayfanın dəqiq adı çox güman ki, aban olmuşdur. Sözün sonundakı t səsi cəmlilik bildirən –at şəkilçisinin qalığı ola bilər.

Ermənistan ərazisində əsasında aban tayfasının adı duran toponimlər qeydə alınmışdır. Həmin toponimlər aşağıdakılardır: **ABANA**- 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Dərələyəz nahiyəsində kənd adı; **ABNIK**- 1590-cı ildə Rəvan əyalətinin nahiyələrindən birinin adı; **AVAN**- İrəvan xanlığının Qırxbulaq mahalında kənd adı; **QACARAN**- Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Qafan r-nunda) kənd adı. Müasir dövrdək qalmış bu etnotoponimlərin Ermənistan

ərazisindəki areal etnotoponimlərdəndir. Abana, Abnik, Avan və Qacaran toponimlərinin tərkib hissəsi olan aran eyni bir əsasdan aban etnonimindən olması faktını qismən açıqlamaq lazım gəlir. Əvvəla, Abana etnotoponiminin tərkibindəki a sonluğu türk dillərinin toponimlərinə xas olan şəkilçidir. Məsələn, Adana (Türkiyə), Astana (Qazaxıstan) və s. Avan və Aban etnonimlərinin eyniliyi isə şübhə doğurmur. Burada $v > b$ əvəzlənməsi özünü göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyədə Avanos («os» yunan mənşəli şəkilçi), Batum əyalətinin Artvin dairəsində Avana, Borçalı qəzasında Oban (132) etnotoponimləri vardır. Yuxarıda hələ qədim dövrdə Albaniya ərazisində bu toponimin qeydə alınması göstərilmişdir. Aban sözünün Urartu dilindəki «ebani» ilə eyniləşdirilməsi şübhə doğurur. «Ebani» çox güman ki, eba- ev, eb, oba sözü ilə səsləşir(23, 40). Borçalı qəzasındakı Oban toponimi də bu faktı təsdiqləyir.

Avnik etnotoponimə gəlicə isə onun evnik variantına «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında rast gəlinir. Şarafxan Bidlisi XVI əsrdə Anadoluda Avnik qalasının olduğunu göstərmişdir.

QAFAN- Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanda r-n mərkəzi) kənd adı-kapan (peçeneq)

Hazırda Qafan Ermənistanda respublika tabeliyində şəhərdir. Şəhərin adı keçmişdə mövcud olan indiki Qafan şəhərindən 10 km şimal –qərbə doğru, Oxçu çayının sağ sahilində yerləşmiş Qapan kəndinin adı ilə bağlıdır. 1918-ci ildə indiki Qafan şəhərinin bilavasitə yanında Qatar adlı azərbaycanlı kəndi olmuşdur.

X əsrdə Cənubi Asiya çöllərindəki peçeneklərin içərisində yaşamış Konstantin Baqyanorodnu erdim, kapan, çur, kuerçi, kuloba, karabay adlı tayfaların adlarını sadalayır. Ermənistandakı Qafan toponimində qapan tayfasının adının əksini tapması barədə ədəbiyyatda fikirlər vardır(46, 95).

Qeybullayevin araşdırmalarına görə bu peçenq tayfaların bir hissəsidir(44, 109). Peçeneqlərin digər hissəsi isə kopon (əslində quqarçi) və b. tayfalardan ibarət idilər. Bu tayfalardan bəzilərinin adları ilə bağlı toponimlərin Ermənistanda hələ V-VII əsrlərdə mahal adları kimi qeyd olunması belə nəticə çıxarmağa imkan verir ki, onlar eranın əvvəllərindən artıq orada yaşayırdılar.

Ermənistanın Qafan rayonunun adı (qədim erməni mənbələrində mahal adı kimi 1074-cü ildən məlumdur) şübhəsiz ki, peçeneqlərin yuxarıda qeyd etdiyimiz kapan tayfasının adını əks etdirir. Bu etnonim ermənilərdə şəxs adına da çevrilmişdir. Onlarda Kapansyan фамилиясы məhz Kapan tayfasının adıdır (gürcülərdə Kapanadze фамилиясы da bu etnonimlə bağlıdır) (45, 111).

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Kopon /Kaban/ Kapan/Kapan/Koypan eyni fonetik tərkibə malik etnonimdir (88, 42).

Azərbaycanda rayonun adı	Kəndin adı	
Tərtər	Qapanlı	4 kənd. Bu kəndlərin əhalisi Ermənistanın keçmiş Qafan (Qapan) mahalından köçüb gəlmişlər. Y.B.Yusifov., S.K.Kərimov «Toponimikanın əsasları» B.1988, s. 199

Ermənistanda		Xaricdə
Qafan		1.Şimali Qafqazda-Kopan 2. XVI əsrdə- Kazan xanlığında bir neçə Kopan mənşəli toponim qeydə alınmışdır. 3.Türküstanda –Kapançı adlı kənd 4.Başqırdstanda Kaypon – topo-

		nimi. 5.Ukraynada Kopanka hidronimi

2.2. ABAR əsaslı areal etnotoponimlər.

Abar qədim türk mənşəli tayfanın adıdır. Bu tayfa adının avar variantı da məlumdur. Eramızın II-III əsrlərində Kür sahilində Obaren adlı tayfanın yaşaması ədəbiyyatda göstərilir (76, 97). V əsr erməni müəllifi Yeqişenin Balasakanda aparan adında tayfanın yaşadığını qeyd etmişdir(21, 96). Etnonim av+ar formasında düzəlmişdir. Tədqiqatçılar ar, ər sözünün türk dillərindəki ər «kişi, qəhrəman, igid» mənasında olduğunu qeyd edirlər. Etnonimin birinci hissəsi olan av elementinə gəlincə isə onun ab variantının işlənməsi türk dilləri üçün xarakterik olan b-v keçidi ilə əlaqədardır. Beləliklə, qədim türk tayfasının adı abar(avar) olmuş və bu tayfa Qafqazın müxtəlif regionlarında, o cümlədən də Ermənistan ərazisində yaşamışdır. Ermənistanda türk mənşəli abar(avar) tayfasının adından düzəlmiş Aşağıdakı etnotoponimlər qeydə alınmışdır: **ABARAN**- İrəvan xanlığında mahal adı; Alagöz (Ələyəz) və Pəmbək dağ silsilələri arasında Kasax (əslə Qazax) çayının yuxarı axınında yaylaq adı; İrəvan qəzasında çöl adı, İrəvan xanlığının Abaran mahalında çay adı(157); 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində kənd adı; **ABARANOĞLU** – 1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Abaran nahiyəsində kənd adı; **AVARAN**-İrəvan quberniyasının Eçmiadzın qəzasında kənd adı; **BAŞ ABARAN** - İrəvan xanlığında mahal adı.

Əsasında abar(avar) tayfasının adı duran etnotoponimlər yalnız Ermənistan ərazisində yayılmamışdır. Bu etnotoponimin başqa ərazilərdə yayılması da aşkara çıxarılmışdır. XIX əsrdə Şimali Qafqazda Kuban əyalətinin Maykop dairəsində Abarançay, Azərbaycanın Qusar rayonunda Avarandağ, Xaçmaz rayonunda Avaran kəndi qeydə alınmışdır.

R.Əliyeva Azərbaycanın Qusar rayonunda Avaranqışlaq kənd adının olduğunu qeyd edir. Onun kitabının əlavəsində

verilmiş Azərbaycan toponimləri siyahısında Abarançay adı və onun yanında bu adın hazırda Kamiçay olması göstərilir (31, 67, 108).

Beləliklə, abar(avar) əsaslı etnotoponimlərin yayılma arealları cədvəlini qurmaq olar.

Etnotoponimin əsasında duran etnonim	Etnotoponim	Arealı
Abar(avar)	Abaran	Ermənistan – 5 toponim mahal, yaylaq, çay, çöl, kənd adı
	Abarançay	RF, Kuban əyaləti –çay adı R.Əliyeva. Azərbaycan toponimləri. Bakı, 2002, s.108
	Baş Abaran	Ermənistan –kənd adı
	Avaran	Ermənistan –kənd adı Azərbaycan Xaçmaz rayonu –kənd adı
	Abaranoğlu	Ermənistan –kənd adı
	Avarandağ	Azərbaycan Qusar rayonu
	Avranqışlaq	Azərbaycan Qusar rayonu

2.3.ABBAS əsaslı areal etnotoponimlər.

Abas etnoniminin Xəzər tayfalarından birinin adı olması şübhə doğurmur. Abas tayfa adının abaz forması da vardır. Q.Qeybullayev Abaslı tipli toponimlərin əsasında abas(abaz) tayfa adının durduğunu qeyd etmişdir(89, 139). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ərəb dilindən olan Abbas antroponimi əsasında yaranmış toponimlər də istisna edilə bilməz. Bir çox hallarda bu iki tip toponimin bir-birindən fərqləndirilməsi müəyyən çətinlik törədir. Göstərilən çətinliyin yaranma səbəblərindən birini belə toponimlərin qeydə alınması və rəsmiləşdirilməsi zamanı orfoqrafik səhv buraxılması ilə əlaqələndirmək mümkündür. Yəni toponim yanlış olaraq Abbas

və Abas şəkillərindən birində yazıla bilərdi. Sözdə bir b və ya geminatın olmasını təyin etmək isə mürəkkəbdir və daha çox tarixi faktlar əsasında müəyyənləşdirilə bilər. Zənnimizcə, tayfa adının ilkin variantı abaz şəklində olmuş və bu da ab+az formasında parçalana bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Qarapapaqlarda da bir tayfanın adı abas olmuşdur. Abas əsaslı toponimlər geniş yayılmışdır. Onlara müxtəlif regionlarda rast gəlmək mümkündür. Ermənistanda Abbasabad adlı üç kənd, Abbasdərəsi qışlaq və kənd adları, Abbaskəndi, Abbasgözü, Abbasgöl məzrəsi, Abbaslar kəndləri olmuşdur. R.Əliyevanın tədqiqat işinin əlavəsində verilmiş Azərbaycan toponimləri siyahısında Abbasabad adı qeyd olunmuşdur (31,108). Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğətində Neftçala rayonunda Abasalılı, Abasalı, Yardımlı rayonunda Abbasabad, Qazax rayonunda Abbasbəyli, Tovuz rayonunda Abbasqulular, Şəki rayonunda Abbaskənd, Şəmkir rayonunda Abbaslı, Ağsu rayonunda Abbasxanlı toponimlərinin olması göstərilmişdir (9, 8). Abas etnonimli etnotoponimlərin geniş yayılmasını nəzərə alaraq biz onların areallıq cədvəlini verməyə ehtiyac duymuruq.

2.4. ABDAL əsaslı areal etnotoponimlər.

Abdal qədim türk tayfasının adıdır. Bu tayfa Ağ hun tayfasının adını əks etdirir. Əsasında abdal tayfasının adı duran etnotoponimlər də geniş yayılmışdır. Abdal tayfasının başqırdlarda, qaraqalpaqlarda, qazaxlarda və türkmənlərdə olması da məlum faktdır(90). Ağdam rayonunda yerləşən Abdal kəndi haqqında Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğətində verilmiş məlumatda göstərilir ki, «Suriyalı tarixçi Zaxari Ritor (VI əsr) Şimali Qafqazda Hun əyalətində yaşayan müxtəlif tayfalar arasında türkdilli abdel tayfasının da adını çəkir. Akad. V.V.Bartold abadel/abdal tayfasını hun tayfası sayır. Qazaxlarda, qaraqalpaqlarda, türkmənlərdə və Türkiyədə də abdal adlı tayfa qeydə alınmışdır. Mənbələrdə Heftal, heptal, eftal kimi qeyd edilən etnonim abdal adının müxtəlif fonetik for-

mAlarıdır. Alban tarixçisi Movses Kalankatlı Albaniyada yaşayan abdal tayfasının adını çəkir. Onun yazdığına görə heptallar (abdallar) Makedoniyalı Isgəndər dövründə (e.ə. 4 əsr) buraya köçürülmüşlər. Hər halda abdal tayfasının Qafqaz Albaniyasında eradan əvvəl yaşaması ehtimal olunur» (9, 8). XV-XVI əsrlərdə Türkiyənin ictimai-siyasi həyatında abdal tayfası əhəmiyyətli rol oynamışdır (92, 108). Abdal əsaslı etnotoponimlər Azərbaycan və Ermənistan ərazisindən başqa RF-nin Başqırdıstan respublikasında, Türkmənistanda da yayılmışdır (73, 171-179). Ordubad rayonundakı Abdal dağ adı, Dağlıq Qarabağın Vərəndə mahalındakı Abdal kəndi, XIX əsrdə Şimali Qafqazın Ter əyalətində Abdal dağı toponimlərindəki abdal sözü qədim türk tayfasının adını əks etdirir. Göründüyü kimi abdal əsaslı etnotoponimlərin yayılma arealı olduqca genişdir. Ermənistanda AVDAL- Abovyan rayonunda kənd adı, YUXARI **ABDALLAR**- 1728ci ildə İrəvan əyalətinin Qarni nahiyəsində kənd adı, **ABDALLAR**- İrəvan xanlığının Karpibasar mahalında kənd adı, Abdallar Ulya kənd adı, Avdal, Avdallar kənd adları, Avdalağa qala adı qeydə alınmışdır. Avdal Ulya etnotoponimindəki Ulya komponenti ərəb dilindən olub yuxarı mənasındadır.

Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğətində Azərbaycanın Ordubad rayonunda Abdal adında dağ, Tovuz rayonunda isə kənd olması haqqında məlumat verilir. Bundan başqa Qubadlıda Abdalanlı, Oğuzda Abdallı kəndləri də vardır (9, 8-9).

2.5. AYRUM əsaslı areal etnotoponimlər.

Ayrum (variantları Eymur, Arum, Ayrım, İmer, İmir) qədim türk tayfasının adıdır. Mahmud Kaşğarının «Divanu luqat it-türk» əsərində Oğuz sözünün izahı ilə əlaqədar olaraq Eymurlara dair aşağıdakı məlumat verilir: «Oğuz türklərin bir qəbiləsidir. Oğuzlar türkməndir. Onlar iyirmi iki uruqdur (nəsildir). Onların hər birinin özünəməxsus nişanı, mallarına xas

damğası vardır ki, uruqları bu damğalara görə ayırırlar. Qeyd olunan əsərə əlavə edilmiş türk qəbilələri siyahısında bu tayfa on birinci yerdə özü də Əymur şəklində göstərilmişdir. Oğuz etimologiyası baxımından böyük dəyərə malik olan «Tarixi-mübarək şah»da (1206) da, digər oğuz tayfaları ilə yanaşı, təhrif edilmiş şəkildə olsa da, eymurlərin adı çəkilir.

Türk və monqol tayfaları haqqında geniş məlumat vermiş Rəşidəddin Dağ xanın oğlu Oğuz xanın nəvəsinə aid etdiyi adı Eymur şəklində qeyd edir. Eyni zamanda bu sözün çox yaxşı və dövlətli adam mənasını ifadə etdiyini bildirir.

Xivəli Əbül Qazi xanın «Şəcəreyi-Tərakimə» adlı əsərində (XVII əsr) bu etnonim ərəb əlifbası ilə yazılmışdır və İymur (İmir), Aymur və Aymır kimi üç şəkildə oxuna bilər.

Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğətində oxuyuruq: «Ayrıım... Kiçik Qafqazda yaşamış azərbaycanlıların qədim etnoqrafik adıdır. Onların məskun olduğu ərazi Ayrıım mahalı adlanırdı. Bir fikrə görə Teymur Ankara vuruşmasından (1402) sonra Türkiyə ərazisindən köçürdüyü 50 min ailəni Gəncə, Qarabağ və indiki Ermənistanda yerləşdirmiş, onlar sonralar ayrıım adı ilə tanınmışdır. ...Gəncə xanı Cavad xanın general Knorriinqə yazdığı məktubda ayrıımlar Gəncə xanlığının qədim elatı adlandırılır. XVII əsrdə ayrıımların bir hissəsi İrana keçərək şahsevənlərə qarışmışdır. Digər hissəsi isə Azərbaycanın Kiçik Qafqaz zonasında və indiki Ermənistan ərazisində yaşamaqda davam etmişdilər» (9, 30-31).

Ayrum tayfasına mənsub olan bu adla bağlı meydana gəlmiş coğrafi adlardan biri də respublikamızın Ağdaş Rayonundakı Eymur kəndidir. Qazax rayonundakı Quşçu Ayrıım, Tovuz rayonundakı Mollaayrıım, Ermənistandakı Ayrum, Ayrum Mets, Ayrum Pokr, Gürcüstandakı İmera, İmira, İmirasani (İmir Həsənli) kimi coğrafi adlar bu toponimin müxtəlif variantlarıdır. Zaqafqaziyanın tarixi toponimiyasında da Şinix Ayrum, Polad Ayrum və Ayrum adlı yaşayış məntəqələri olmuşdur. Türkiyənin müasir toponimiyasında da Eymur adını daşıyan

yetmiş iki coğrafi adın olması bu tayfanın geniş sahədə ictimai-siyasi fəaliyyət göstərdiyinə dəlalət edir. Türk dillərinə, o cümlədən azərbaycancaya xas olan metateza hadisəsinə görə Eymur sözünün Ayrum (Eyrum) şəklinə düşməsi təbiidir. Beş fonemdən ibarət olan bu sözün üçüncü foneminin «m» fonemi ilə beşinci fonemin «r» bir-birini əvəzləməsi hadisəsi aşkarlanır. Ayrum (Eyrum) etnoniminin Eymurdan əmələ gəldiyi ədəbiyyatda qeyd edilmişdir. Eymur coğrafi adının İmer, İmir şəkilləri də geniş yayılmışdır. Türkmənistanda İlyalı rayonunda yaşayan İmrəli (variantları: İmr, Emheli, Avmur) tayfalarının da eyni ayrum tayfasından olması aydın nəzərə çarpır. İmir antroponiminin türkdilli arealda yayılması da müşahidə olunur. Mövlüd Süleymanlının «Köç» əsərinin qəhrəmanlarından birinin adı İmirdir və əsər əslində eymur tayfasına həsr olunmuşdur.

Ermənistan ərazisində **AYRIM**- Noyemberyan və Tumanyan rayonlarında kənd adları, **BÖYÜK AYRIM**- Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında (indi Ermənistanın Tumanyan rayonunda) kənd adıdır. **İMİRLİ**-İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında kənd adı olmuşdur. «Kiçik Qafqazda və Qazax qəzasında səpələnmiş ayrımlı Ağsaq Ayrum, Quşçu Ayrum, Baqanis Ayrum, Dadanis Ayrum, Polad Ayrum və başqa qollara bölünmüşlər» (21, 115).

2.6. Əfşar əsaslı areal etnotoponimlər.

Afşar (Avşar/Ovşar/əfşar). Ermənistan ərazisində e.ə. məskunlaşmış qədim oğuz-türk mənşəli tayfalardan biri də Afşar (avşar//ovşar/əfşar) tayfası olmuşdur. Bu tayfa səlcuq oğuzlarının Avşar tayfasıdır. Onun adı Mahmud Kaşğarının və Rəşidəddinin əsərlərində çəkilir. Səfəvilər dövlətinin Qızılbaş tayfalarından biri də əfşarlar olmuşdur.

Ermənistanın Vedi rayonu ərazisində avşar əsaslı iki etnotoponim özünü göstərir.

Birinci yaşayış məntəqəsi rayon mərkəzindən 7km cənub-şərqdə, Yerevan-Naxçıvan avtomobil yolunun üzərində yerləşən Avşar/Kəl Balavan/ kəndidir. 1940-cı illərin axırında azərbaycanlıların Ermənistandan zorla köçürülməsi dövründə kəndin azərbaycanlı əhalisi respublikamıza gəlmişdir.

İkinci yaşayış məntəqəsi Ovşar adlanmış /Düzyurd Ovşar, Surenavan, Spandaryan/ rayon mərkəzindən 15 km cənub-şərqdə yerləşmişdir. 1918-ci ildə kənd Daşnaklar tərəfindən dağıdılmış, əhalisi qovulmuşdur. O dövrdən sonra bu kənddə azərbaycanlı yaşamamışdır. İndi erməni qəsəbəsidir (30, 218-232). Ermənistanda AFŞAR KƏLƏVAN- kəndi də olmuşdur. Bu kənd 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Karni nahiyəsində yerləşmişdir.

Avşar//ovşar etnotoponiminin müxtəlif areallarda paralelləri vardır.

Bu toponimin Avşar variantı Azərbaycan respublikasının Ağcəbədi rayonunda da mövcuddur. Tədqiqatçılardan Bayram Əhmədovun fikrinə görə bu toponim həmin ərazidə yaşamış tayfanın məşğuliyyəti ilə bağlıdır. Müəllif qeyd edir ki, bu tayfa qoyunçuluqla məşğul olmuşdur. B.Əhmədov belə hesab edir ki, avşar//ovşar-qoyunsağma üsulu deməkdir (27, 197).

Ovşar və Avşar toponimlərinin əsasında duran appelyativin ov sözü olması və toponimin ov həvəskarı mənasını bildirməsi fikrini irəli sürənlər də vardır.

Tədqiqatçılar «Abşeron» toponiminin əfşar etnonimi əsasında yaranmasını qeyd edirlər.

Cənubi Azərbaycan ərazisində də əfşar//ovşar tayfa adından düzəlmiş Əfşar, Əfşarcik etnotoponimləri qeydə alınır.

2.7. BAYANDUR əsaslı areal etnotoponimlər.

Bayandur oğuz tayfalarından birinin adıdır. Oğuz tayfa birliklərinin adları Mahmud Kaşğari, Fəzlullah Rəşidəddin, Yazıçı oğlu Əli və Əbülqazi Xan Xivəli tərəfindən qeydə alınmışdır. Mahmud Kaşğari özünün «Divani-lügət-it türk» adlı

əsərində Oğuzun 22 boydan (qəbilə-tayfa birlikləri) ibarət olduğunu göstərir.

Fəzlullah Rəşidəddinin «Cami-ət təvarix» (bütün tarixlər) əsərində Oğuzların 24 boydan ibarət olduğunu göstərir. Qeyd olunan müəlliflər Bayandur tayfa adını qeyd etmişlər. Mahmud Kaşqaridə Bayandur adı üçüncü, Rəşidəddində 13-cü çəkilir. Yazıçıoğlu Əlinin «Səlcuqnamə»sində və Əbulqazi xan Xivəlinin əsərində tayfanın adı Bayandur deyil, Bayandır kimi verilmişdir.

Bayandur xan adı Orxon-Yenisey abidələrində yüksək titul, fəxri ad hesab olunurdu. Ağqoyunlu tayfa birləşmələrində bayandurlar tayfasının hakim rol oynaması və ağqoyunlu hökmdarlarının bu tayfadan çıxması faktı ilə səsleşir (32, 47).

Tarixi mənbələrdə Bayandur həm antropnim, həm də etnonim kimi işlədilməsi məlumdur (16, 48).

Bayandur antropnimi də Oğuz Xaqanın «Boz ox-boyundan olan Göy xanın dörd oğlundan biridir. Oğuzların «Boz ox» boyundan olan Göy xanın dörd oğlundan birinin adı «Oğuznamə»də Bayandur kimi verilmişdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında Bayandur xan Oğuz elinin xanlar xanıdır. Bundan əlavə dastanda Bayandır çay, Bayandurlu, Bayandır yaşayış məntəqə adları vardır.

Türkmənistanın toponimiyasında türk dilli etnotoponimlər sırasında Bayandır adı mövcuddur.

Bayandur sözünün mənşəyinə gəldikdə isə tədqiqatlarda onu müxtəlif cür izah edirlər.

1. Bayandır-«nemətli» mənasındadır.

Bayandır adının kökü əski türk sözü olan «bay»-dır. Mənası «varlı», «zəngin»dir. Bu məna indi də qalır. «Orxon-Yenisey» abidələrində də bay sözü göstərilən semantik mənada işlənmişdir. «Oğuznamə»də də Bayandur «çox təminatlı», «varlı» kimi izah edilmişdir. Sözün tərkibindəki –an şəkilçisi isə bəzən bitişdirici bəzən də sözdüzəldici şəkilçi kimi işlənmişdir (16, 48).

Salman Mümtaz isə bay sözünü -varlı, böyük, bəy mənasında açıqlamışdır (11).

Azərbaycanın şimal rayonlarının dialektində «bay» sözü – hündür/iri/böyük/ canlı mənalarında qalmaqdadır.

Qərbi Azərbaycan, indiki Ermənistan ərazisində Bayandur etnotoponiminin variantlarının müxtəlif areallarda yaşayan izləri də bu yerlərin məhz türk torpaqları olduğunu sübut edir. Ermənistan ərazisində, Gorus rayonunda 2 Bayandur kəndi, Düzkənd rayonunda isə başqa bir Bayandur toponimi vardır. Bayandur etnotoponiminin müxtəlif areallarını göstərmək olar.

Q.Qeybullayev Bayandur tayfasını qədim albanlarla əlaqələndirmiş və onun izlərinin Tərtərdə Bayandur oykonimində, Xanlar rayonunda isə Bayandurçay hidronimində saxlandığını qeyd etmişdir (89, 74-75; 88, 52).

Bundan əlavə Bayandır Laçın və Bərdə rayonlarının ərazisində qeyd alınmışdır.

Ermənistan ərazisində **BAYANDUR**- Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Sisyan rayonunda) kənd adı; **BİRİNCİ BAYANDUR**- Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Gorus rayonunda) kənd adıdır.

Ermənistandakı Bayandur Azərbaycanlı kəndi olub, əvvəllər Gəncə quberniyasına Zəngəzur qəzasına daxil olmuşdur. Kənd Xanazax sovetliyinə daxil idi. 1897-ci ildə Bəyandur kəndində 153 nəfər azərbaycanlı əhali olmuşdur. 1918-ci il milli qırğınından sonra azərbaycanlılar kənddə tamamilə qırılmış, qovulmuş, kənd erməni kəndinə çevrilmişdir. 1969-cu ildə isə ermənilər kəndin adını dəyişib Vağadur qoymuşlar.

Digər Bayandur da azərbaycanlı kəndi olub, əvvəllər Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasına daxil olmuşdur. 1897-ci ildə kənddə ancaq azərbaycanlılar (210 nəfər) yaşamışlar. Kənd sovet hakimiyyəti illərində Xandzorik sovetliyinə daxil olmuşdur. 1918-ci ildə Andranikin dəstəsi bu kəndləri dağıtdıqdan sonra orada azərbaycanlılar qalmamışdır (30, 164).

Bayandur həmçinin Düzkənd rayonuna daxil olan kənd və dəmiryol qəsəbəsinin adıdır. Orada daha bir Bayandur kəndinin olması və 1926-cı ilədək Gümrü zəlzələsində uçub xaraba qalması söylənilir. Kəndin qədim sakinləri türklər 1918-ci ildə oradan qaçqın düşmüşlər. Mənbələrdə Bayandur kəndində erməni və yunanların 1918-20-ci illərdə Muş və Bitlisdən gəlib məskunlaşması qeyd edilir. Türkiyədə Bayandır coğrafi adının arealları çox genişdir.

F.Sumər Anadoluda Bayandur adlı 52 oykonimin olmasını qeyd etmişdir(65).

Bundan əlavə Qazaxıstan ərazisində Bayan, Bayandur etnotoponimləri vardır.

Azərbaycanın Laçın rayonundakı Zabux çayının qolu və Tərtər rayonundakı kəndin adıdır. Bundan başqa, Daşkəsən və Oğuz rayonlarında Bayan adında kənd vardır (9, 63).

2.8. BAYAT əsaslı areal etnotoponimlər.

Bayat tayfası haqqında hələ 1300 il bundan əvvəlki «Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsində məlumat vardır.

«Bayat boyundan Qorqud ata derlər bir ər qopdu. Oğuzun ol kişi bilicisiydi». Xalqımızın qədim və möhtəşəm abidəsi, məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanı «Kitabi-Dədə Qorqud» bu sözlərlə başlanır. E.ə. «boy»-qəbilə, tayfa, orta əsrlərdə isə el, mahal, yurd mənasında işlənib.

Dədə Qorqud Bayatlı-Bayat soylu, Bayat elli, qopuz çalıb boy boylayan, söz söyləyən ozanlar ozanı olub. Zaman keçdikcə onun məclislər açıb ozanlıq etməsi ilə dastandakı qəhrəmanların, yerlərin, nəhayət oğuz tayfalarının ünvanları, inamları və adətləri ilə bağlı çoxlu adlar yaranmışdır(36, 46).

Bayat etnotoponiminin çox geniş arealda yayıldığı da bəllidir.

Orta əsr tarixçiləri öz əsərlərində bugünkü bəşərin Nuh Əleyhüssəlam övladları olduğu fikrini təsdiqləyirlər. Tufanda

Nuh gəmisində Nuhun Ham, Sam, Yasəf adlı 3 oğlu varmış. Yasəfin nəvəsi Alınca xanın nəvəsi Qara xanın oğludur.

Oğuz xanın da 6 oğlu olmuşdur. Onlardan üçü (Günxan, Ayxan, Ulduzxan) -«Boz ox» adı ilə hakimiyyəti idarə etmiş üçü (Məngli xan, Dağ xan, Dəniz xan) - «Üç ox»-lar isə onlara tabe olmuşdur

Əldə olan qaynaqlara görə nəinki Qərbi Azərbaycanın hətta bir çox türk xalqlarının kökü oğuzlarla bağlıdır. Məlum məsələdir ki, oğuzlar da ayrı-ayrı türk uruqlarının, qəbilələrin birləşməsindən yaranmışdır.

Bayat bu uruqlar bu qəbilələr içərisində özünəməxsus yer tutan – tərərli ərənləri, ərđəmli igidləri, düşüncəli ağsaqqalları ilə ad çıxarmışdır. Bayat uruğu öz adını tanınmış bir şəxsdən-«Bayat»-dan götürmüşdür. Bayat Oğuz xanın nəvəsi Gün xanın oğludur.

Böyük tarixçi və döyüşçü Əbülqazi Bahadur xan Xivəli (1602-1664) özünün məşhur «Şəcəreyi-Tərakemə türk» əsərində yazmışdır ki, Bayat Oğuz xanın oğlu Gün xanın ikinci oğludur.

Gün xan oğlu Bayat oğuz uruqlarının toplantılarında xanın sağ yanında oturur, oğuz ordusunun sağ qoluna başçılıq edərmiş. Oğuz kübarlarına məxsus «Bəy şülən» deyilən məclislərdə o, xan ilə birlikdə qoçun sağ budunu yeyərdi.

Bayatların çox ölkələrdə dağılmaları və Dış oğuzların aparıcı qolunu təşkil etmələrini göstərən prof. Z.V.Toğan yazır: «Şimaldan qalxıb Cənuba yerləşən Uyrat-Uyğurlar, Qayat-Qayalar, Qanıqlıyut-Qanıqlılar və Bayaut-Bayatlar ismini daşıyan qəbilələr əslən türk olub, bir qismi Cingizin zuhuru zamanına qədər moğollaşmış idilər.

Cozef Döğün isə bu haqda belə yazır: «Bayatlar Cingiz xana kölə deyil, onun ətrafında toplaşan bir çox qəbilələrdən biridir.

Asiyanın geniş ölkələrindən Azərbaycana, Anadoluya, İraqa, Volqa boylarına qədər izləri görünən bayatların tarixi varlığı haqqında çeşidli qaynaqlarda geniş bilgilər vardır.»

Bahadır xan Bayatların ana yurdundan danışarkən qeyd edir: «Bayatların qəbilələri çoxdur. Mühümləri «Cidayin nəhri kənarında yaşayan «Cidayin Bayatlar» və Məkrin nəhri kənarında yaşayanlar isə «Məkrin Bayatlar»dır.

Bu haqda geniş məlumat «Türk ensiklopediyası»ndadır.

Oradakı məlumata görə, Bayatlar XI əsrdən öncə Sır-Dərya sahillərində və onun şimalındakı bozqırlarda yaşayırdılar. Onların bir qismi sonradan səlcuq (yaxud türkmən) fəthlərinə qatılaraq Sır-Dəryadan Adalar dənizinə (Egey dənizi) qədər uzanan böyük imperiyaların qurulmasında mühüm rol oynamışdır. XIX yüzilliyin ortalarında Mərəş bölgəsində Zülqədər bəyliyi quran və Sivas ətrafında yurd salmağa çalışan Şam və ya Özoğlu türkləri arasında mühüm bir mövqeyə sahib olan və əksəri bugünkü Yozqad məntəqəsində yerləşən bu bayatlar Şam bayatı adı ilə tanınmışdır.

XV əsrin başlanğıcında Intab ilə Hələb arasında yaşayan bayatlar XVI əsrdə digər türkmənlərlə birlikdə Hələb türkmənlərini meydana gətirmiş, XVI əsrin əvvəllərində «Bayadi» adı ilə tanınmışlar. Anadolu və Antakyada isə onlar ən məşhur oymaqlar olan Xəfərli, Şərəfli, Qızıldonlu, Ökdənli, Qaracaqoyunlu, Mancanıq, Qanqal və Yeni Eldə yurd salmışlar. XVI əsrdə bunların bir qismi Qaraman, bir qismi də Adana bölgələrinə köçmüşlər.

M.Kalankaytlının «Alban tarixi» əsərində Boqayət adlı yaşayış yerindən – qaladan danışılır və onun Bərdə hündəvərində yerləşdiyi göstərilir. «Alban tarixi»ndəki Boqayət qalası Bərdə hündəvərindədir.

Boyat//Bayat//Bayatlılar//Sincan Boyat//Qızıltəpə Boyat//Boyatansüxtə//Bayatlı//Keşlakbayat//Əlbayat//Boqayət (Tanrı odu) və s. paralelləri olan bu adın müxtəlif ərazilərdə, o cümlədən Azərbaycanda da arealları vardır.

Azərbaycanda məskun yerlərin siyahısı Kitabında isə Bayat adı ilə bağlı aşağıdakı kənd sovetlikləri, kəndlər və onların əhalisinin milli tərkibi göstərilmişdir. 1) Ağcəbədi -Bayat kənd

sovetliyi, əhalisi 57,9% türklər; 2) Dəvəçi, Sincan Bayat b) Uzun Bayat kəndləri 27,150 təsərrüfat, əhalisi 99,9% türk 3) Göyçay - Bayat – 146 təsərrüfat, əhalisi 98,2% türk, 4) Şamaxı- Bayat 22 təsərrüfat, 88% türk (3, 144).

Hələ XIX əsrdə Azərbaycanın topoqraf alimi İbrahim ağa Vəkilov Azərbaycanda «Bayat» adlı 5 kənd göstərir. Onlardan biri əvvəlki Şuşa, o biri Göyçay, biri Salyan, biri Quba, o biri isə Şamaxı qəzalarında idi.

Q.Qeybullayev, Tofiq Əhmədov, Afət Qurbanov da boyat tayfalarının Azərbaycandakı yaşayış ərazilərini göstərərək onların Azərbaycana gəlmə tarixini qeyd etmişlər. B.Budaqov boyat tayfası haqqında danışarkən qeyd edir ki, onlar XIV-XV əsrlərdə Səfəvilər dövlətinin yaranmasında fəal iştirak etmişlər (20, 115).

A.Axundov isə boyatların Azərbaycana gəlişini IX əsrin ikinci yarısına aid edir. Bu tayfanın adı ilə bağlı Türkmənistandakı yaşayış məskənlərinin (Darqanata, Dənev, Xocambaz və Carcou) adlarını çəkir, onların Boyat toponimi adı ilə adlandırıldığını qeyd edir (2, 41).

Məhəmməd Həsən Vəliyev Baharı Boyat tayfalarının Azərbaycana gəlişindən söz açmış, onların Səfəvilər tərəfindən indiki Quba qəzasında ləzgiləri tabe etmək və yerli hökmdarların qüvvətlənməsi üçün yerləşdirilməsini qeyd etmişdir. O, həmçinin Boyatların öz adlarını verdiyi kəndlərin adını da göstərmişdir.

Göyçay qəzasında –Boyat-Məlik Umud, Bayat-Nadir

Cavad qəzasında –Sincan Bayat, Uzun Bayat

Şamaxı qəzasında –Bayat

Şuşa qəzasında –Bayat

Beləliklə, Azərbaycan ərazisində Ağcəbədi rayonunda Boyat kənd adı, Ucar, Neftçala və Şamaxı rayonlarında eyni adlı Boyat kəndi, Dəvəçi rayonunda Boyat və Sincan Boyat kəndləri, Dərbənddə Boyatlar məhəlləsi var. Yuxarıda adını çəkdiyimiz Qərbi Azərbaycanın Quqark (Qara kilsə) rayonunda Boyatlar kəndi olmuşdur.

Tədqiqatçılarımız Boyat adının mənşəyini və mənasını müxtəlif baxımdan açıqlayırlar.

XII əsr dünyanın ən böyük dilçilərindən olan Mahmud Kaşğarlı özünün «Türk dilinin lüğəti» əsərində boyat qəbiləsinin adını çəkir və onu Oğuz tayfasının bir qolu kimi göstərmişdir. O, bu sözün «ulu tanrı» mənası verdiyini qeyd etmişdir(54,718).

XV əsr türk –uyğur şairi, alim Yusif Balasaqunlu özünün məşhur «Kutadqu biliq» əsərində Bayat adını qeyd edir. O, Bayat tanrı adını çəkir və «Bayat adlı ilə sözüm başladım»-deyə onu yad edir. Düzdür Boyat azərbaycanlıların keçmişdə tapındığı tanrı adlarından biridir. Lakin bu tanrının hansı inamla bağlı olduğu bilinmir.

Bəzi tədqiqatçılar Bayatın su ilə bağlı ərən-tanrı olduğunu göstərməkdədir. Bu barədə L.N.Qumilyov öz əsərində qeyd etmişdir ki, qədim türklər (o sıradan da azərbaycanlılar) təbiətin sahibləri sayılan və Yer-Su adlandırılan ərən-tanrılara inam bəsləmişlər(94, 80).

Əbülqazi xan Xivəli isə «Bayat»ın mənasını «dövlətli» kimi izah etmişdir.

Əcdər Fərzəli Boyat adının mənasını açırkən yazır: «Bo-yatla bağlı köhnəlmək mənasında boyat, boyatmaq isə boqu - tanrıya qalmaq məzmunundadır. Necə ki, andıra qalmaq da elə tanrıya qalmaqdır. Və «tanrı»dakı səslərin yerdəyişməsindən yaranmış «andır» (antır) sözü dünya dillərinin bir qismində – ən çox hind-Avropa dillərində «tanrı» məzmununda işlənir. Əslində «Bayat» tanrı adı da «Bayat» qəbilə adından asılı olmayaraq mövcud olub. Dindar qocalar tanrını belə səciyyələndirərdilər: «Ey bu dünyanın sahibi.» Bəy-bay da odlı-sulu yerin - dünyanın sahibinə deyilib. Və belə imtiyaz sahibi «ibtidai oğuzun təsəvvüründə» yalnız tanrı ola bilərdi. «Bay»dan törənmiş «Baq» hələ 5 min il əvvəl Şumer mənbələrində tanrı mənasındadır.

«Boqoy at» variantında da «boq» komponenti məhz tanrını təmsil edir. Boqoyat-Boq ata-Tanrı ata, Boq-od-Tanrı-od...

Boyat-Bəy ata, həm də Bəy odu, Tanrı odu» kimi açıqlanmışdır(36, 51).

Bayat soyunun dünyada məşhur həmişə yaşar, ad-san qazanmış nümayəndələri var.

Harada doğulmasından asılı olmayaraq Füzuli də boyat boyundandır. Qarabağın-indiki Ağcəbədinin Boyat kəndindən olan Süleyman kişinin oğludur və İraqa da məhz həmin mahaldan köçüb getmişlər.

M.P.Vaqif, XV əsrdə yaşamış məşhur tarixçi, «Cami-cəmayin» əsərinin müəllifi Həsən Bayati, XII əsrdə yaşayıb-yaratmış Bayat Abbas, türk şairi Yəhya Kamal Bayatlı, Səməd Vurğun da bu boya mənsubdur.

Ermənistanın (Qərbi Azərbaycanın) şimal hissəsində yerləşən, Quqark rayonunun ən qədim kəndlərindən biri də Bayatlar kəndidir.

Şimaldan Ley dağına, qərbdən isə Ağbulağa və Tosmoklı ilə əhatə olunmuşdur. Kəndin qədimliyi xarabalıqları və qəbir yerlərində aparılmış təsərrüfat işlərində aşkar edilmişdir. Kəndin məhv olma səbəbi təbii fəlakətlə, dağ və qar uçqunu ilə izah olunur.

1988-ci ildən isə «erməni» hökumətinin qərarı və göstərişi ilə rayondan azərbaycanlar silah gücünə, qanlı qırğınlarla qovulmuşlar. Bayatlar kəndinin uludan da ulu bir tarixi var. Kənd əhalisinin tarixi kökünü araşdıranda görürük ki, onların ulu əcdadları qədim türk tayfalarından-oğuzun bayat boyuna məxsusdur.

Bütün bunlar göstərir ki, vaxtı ilə Qərbi Azərbaycan ərazisində formalaşan Boyatlar kəndinin tarixi, həmin nəslin kökü də ora bağlıdır.

Ermənistan	Azərbaycan	Xaricdə

Boyatlar	Quqark r-n	Boyat	Ağcəbədi	Boyat	Türkmənistan
BAYAT-DAĞI	Pəmbək dağ silsiləsində dağ adı	Boyat	Neftçala	Bayat	Türkiyə
BAYAT-LAR	Pəmbək bölgəsində qışlaq adı	Boyat	Ucar	Boyat	Iran

2.9. Kazan əsaslı areal etnotoponimlər.

Kazan türk tayfası bulqarlara mənsubdur. Bulqarlar Volqa-Kama çayı hövzəsində mövcud olmuş Bulqarıstan ərazisində yaşamışlar. Onların paytaxt şəhəri Bulqar şəhəri olmuşdur.

Bulqar dili qədim türk dillərindən «z» əvəzinə «r», «ş» əvəzinə «l» səslərinin işlənməsi ilə fərqlənir; ker//kuz (payız), xel//qış (qış):

Bulqar dilinin yazılı abidələri məlum deyil, yalnız ayrı-ayrı sözləri qalmışdır: cal (il) cür (yüz), cirim (iyirmi), citi (yeddi), timirəc (dəmirçi), hir (qız), ayıx (ay) və s. Mənbələrə əsasən bulqarlar orta əsrlərin əvvəllərində bir sıra tayfalardan ibarət olub- kədvar, çakar, kuriqir, kul, kazan, iskil və s. Azərbaycan toponimiyasında, o cümlədən qərbi Azərbaycan toponimiyasında öz izini saxlamış bulqar tayfalarından biri kazan(qazan) sayılır. İnqilaba qədərki Qafqazda Qazan komponentli 24 toponim qeydə alınmışdır. Yalnız Azərbaycanda Qazançı adlı 10 kənd olmuşdur (132, 87, 130) .

Əfqanıstan ərazisində Qəzan, Qəzançı (Məzari-şərifdə) kənd coğrafi adları qeydə alınmışdır.

Azərbaycanın Qasım İsmayılov (Goranboy) rayonunda Qazanbulaq qəsəbəsi, Cəlilabadda Qazan qala dağı, Cabrayılda Qazanəmi kəndi, Tovuzda Qazangöl gölü, Qazangöl düzü,

Yevlaxda Qazanlı, Ordubadda Qazangöldağ dağı qeydə alınmışdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» boylarında «Qazan» komponentli aşağıdakı coğrafi adlar işlədilmişdir: -Qazanbulaq, Qazanqoşa dağı, Qazanzəmi kəndi, Qazangöl gölü, Qazan gölü, Qazanlı, Qazangöldağ dağı.

Q.Qeybullayeva görə Kazançı, Kazan toponimləri Şimali Qafqazda, Ukraynada, Başqırdıstanda, Qərbi Sibirdə, İranda, Türkiyədə qeydə alınıb. XII əsrə aid mənbədə Ermənistanda Qazan qalasının olması qeyd olunmuşdur (44, 135).

Azərbaycanda etnoqrafik toponimlərin bir qismi ərazimizdə məskun olmuş qədim türk tayfa və tirələrinin adlarına –çı,-çi,-çu,-cü peşə, sənət, məşğuliyyət bildirən şəkilçinin qoşulması ilə yaranmışdır. Məs: bulqar tayfalarından olan Qazan qəbilə tirələrinin məskunlaşdığı yerlər Qazançı adlandırılmışdır. Hazırda Azərbaycanın Culfa, Zəngilan, Goranboy rayonlarında Qazançı kənd adları vardır. D.D.Paqirevin «Qafqazın beş verstlik xəritəsi»ndən məlum olur ki, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda 10 Qazançı oykonimi olmuşdur. Azərbaycanda olan «Qazan» komponentli toponimləri aşağıdakı qruplarda birləşdirmək olar.

1. Qazan etnonimi ilə yaranan toponimlər:

- bu və ya digər yerin təbii şəraiti ilə əlaqədar yaranmış oronim və hidronimlər. Məs: Qazanbulaq (Goranboy r-nu), Qazangöl (Tovuz rayonu), Qazandağ (Şamaxı r-nu) Qazandərə (İsmayılı r-nu və s.)
- müəyyən təsadüfi hadisə ilə bağlı olanlar: Qazandurmaz (Xanlar rayonu), Qazanuçan (Ermənistan) və s.

Azərbaycanda Qazanbatan (Saatlı, kənd), Qazanbulaq (Goranboy, qəsəbə), Qazanqoşa (Cəlilabad, zirvə), Qazandağ (Şamaxı, dağ), Qazanzəmi (Cəbrayıl, kənd), Qazangöl (Ordubad, Tovuz, göl), Qazangül (Zaqatala, qəsəbə), Qazanlı

(Yevlax, zirvə), Qazançı (Goranboy, düzənlik; Zəngilan, Ağdam, kənd) (9, 112-113).

E.Q.Mirəliyev «Qazan» sözünün semantikasını belə açır: kənarlardan nisbətən hündür olan çökək sahə. K.Bəşirova görə «Qazan» sözünün birinci hissəsi köməkçi məzmun daşıyır. Dilçilik ədəbiyyatında «Qaz» və ya «Qazı» sözü uca, yüksək kimi mənalandırılır. Oğuz atalar sözlərində isə bu söz «qadı» kimi işlənərək sərkərdə, qəhrəman anlamını verir.

Dialektoloci lüğətdə «Qazı-qazı» sözbirləşməsi «yekə-yekə» və ya «böyük-böyük» kimi izah edilir. Yeri gəlmişkən deyək ki, «qazı» Azərbaycan sözünün şəriət hakimi mənasında ərəb mənşəli «Qazi» sözü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. «Qazan» sözünün 2-ci hissəsi «an» isə adyaratma baxımından əlamət məzmunlu şəkilçi kimi çıxış edir. Deməli, «Qazan» şəxs adı uca, yüksək (şəxs) anlamındadır (34, 176-177).

Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli etnotoponimlər arasında Qazançı adlanan altı kənd və iki dağ da vardır. Ermənistanın Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur (İndiki Sisyan mahalında) qəzasında Qazançı kəndi olmuşdur. Bu etnotoponimin əsasında da kazan (qazan) etnonimi durur. – şı şəkilçisi isə – çı şəkilçisinin bulqar dilinə uyğun variantıdır. Ermənistanda Qazanlıqdərə kəndi və Qazangöl gölü də qeydə alınmışdır. Qazan əsaslı bu etnotoponimlərinə Qərbi Azərbaycan ərazisinin müxtəlif yerlərində rast gəlinməsi onun areal etnotoponim olduğunu və yalnız Ermənistan və Azərbaycan ərazisində deyil, türk tayfalarının yaşadıkları bir çox regionlarda özünü göstərdiyini faktlarla sübuta yetirir. Buradan belə nəticə çıxır ki, qədim oğuz yurdu Ermənistanda bulqar türk tayfaları da geniş məskən salıbmış.

2.10. Karkın əsaslı areal etnotoponimlər.

Karkın tayfası. «Qarxun» adını ilk dəfə araşdıran tarixçi-toponimist Q.Qeybullayev bu toponimin karkın adlı türk tayfası

ilə bağlılığı fikrini irəli sürmüşdür. F.Rəşidəddinin «Cami-ət-təvrix» əsərində Karkın//Qarxun tayfasının adına təsadüf edilir.

Mənbələrdən məlum olduğu kimi, oğuzlar üç ok (iç oğuz) və «Boz ok» (Daş oğuz) olmaqla iki qola ayrılır. Vahid birlik təşkil edən bu iki qola ayrı-ayrılıqda boylar, bölüklər daxildir. Qarkın tayfası Boz ok qoluna aiddir.

Əbülqazi xan karkınların mənşəyinə toxunmuş, onların oğuz xanının üçüncü oğlu Yulduz xanın nəvələrindən törəmə olduğunu qeyd etmişdir (110, 513).

Mənbələrdə qaraqalpaqların bir tayfasının qarkın adlanması da göstərilir (110, 321).

Q.Qeybullaevə görə Karkın tayfası Qarxın (Quba rayonu), Aşağı-Qarxun, Yuxarı Qarxun (Aqdam r-nu) və Qarxun (Naxçıvan) oykonimlərində izini saxlamışdır.

Karkın ötən əsrdə Qubada qeydə alınmışdır. Karkın kəndi Dağıstanda, Türkmənistanda, Özbəkistanda, Rusiyanın Qaraqalpaq vilayətində də vardır (88, 53).

Türkiyədə «Karkın» etnotoponiminin arealları çox genişdir.

Azərbaycanın İliç (Şərur r.) rayonunda Karxan, Yevlax rayonunda isə Yuxarı Qarxun və Aşağı Qarxun kəndləri vardır. Bu da onu göstərir ki, vaxtı ilə qarxınların bir qismi Azərbaycana gəlmiş, burada yurd salmış, adlarını yaşadıkları yerlərə vermişlər.

T.Əhmədov mənbələrə əsasən qeyd edir ki, Qarxun oykonimi əski oğuzların Karkın adlı tayfasının adını qoruyub saxlayan yer adlarındandır. F.Rəşidəddin bu tayfanın adını ilkin olaraq Mahmud Kaşğarının göstərdiyi 22 oğuz tayfasının sırasına əlavə etmişdir. Əbülqazi xan isə karkınların Oğuz xanın üçüncü oğlu Yulduz xanın nəvələrindən törədiyini göstərmişdir. F.Rəşidəddinə görə Qarxın «çox və doyuran aş», Yazıçıoğluya görə isə «ulu aş, doyurucu aş» mənalarındadır.

Onu da qeyd edək ki, Əfqanıstan ərazisində «Qərqin» toponimi vardır. Bu toponimə Azərbaycan ərazisində də təsadüf olunur(25, 131).

M.Mirzəyev Yevlax rayonundakı Yuxarı Qarxun, Aşağı Qarxun, həmçinin Naxçıvan MSSR-dəki Qarxun kəndlərinin adları eyni mənşəli olub, karkın tayfasının adı ilə bağlı olduğunu qeyd edir. O, bu yaşayış məntəqəsinin Körpükəndin yaxınlığında yerləşdiyinə görə bəzən Qarxun Körpükənd, Kür çayına yaxın olduğuna görə isə Qıraqlı Qarxun da adlandırıldığını diqqət mərkəzinə çəkir. Keçən əsrin axırlarında kəndin böyüyərək iki hissəyə - Aşağı və Yuxarı Qarxun kəndlərinə parçalandığını qeyd edir. Müəllif karkın tayfasının səlcuq oğuzlarından olmasını göstərir (60, 148).

Quba ərazisindəki bir çox yer adlarının kökünü araşdırmağa çalışan T.Əhmədov haqlı olaraq göstərir ki, qarxun oykonimi əski oğuzların karkın adlı tayfasının adını qoruyub saxlayan yer adlarındandır(28, 142).

Qarxun kəndinin adının türk uluslarından birinin adını yaratması fikrini başqa tədqiqatçılar da qeyd etmişlər (64, 42-43).

Türkiyədə Karkın adlı 63 kənd vardır(20, 412-413).

Ermənistanda Eçmiədzin rayonunda Aşağı Qarxun (Şərifabad, Araks,-1946) azərbaycanlıların kəndidir. Rayon mərkəzindən 16 km cənubda, düzənlikdə yerləşmişdir. 1918-ci ilədək kənddə ancaq azərbaycanlılar yaşamışlar. 1831-ci ildə kənddə 318 nəfər, 1873-cü ildə 369 nəfər, 1886-cı ildə 420 nəfər, 1897-ci ildə 586 nəfər, 1916-cı ildə 631 nəfər azərbaycanlı əhalisi olmuşdur. 1918-ci ildə Daşnak hökumətinin fitvası ilə erməni millətçilərinin silahlı bandit dəstələri kəndi talan edib dağıtmış, əhalisinin çox hissəsini işgəncələrlə qırmış, salamat qalanlarını isə öz tarixi yurdundan qovmuşlar. 1915-1918-ci illərdə Türkiyədən gəlmə ermənilər həmin azərbaycanlı kəndində yerləşdirilmişdir. 1922-ci ildən milli tərkibcə qarışıq kənd olmuşdur. 1922-ci ildə kənddə 189 nəfər erməni, 169 nəfər azərbaycanlı. 1926-cı ildə müvafiq sürətdə 240 və 201 nəfər,

1931-ci ildə 221 və 212 nəfər olmuşdur. 40-illərin axırlarında azərbaycanlıların zorla Ermənistandan köçürülməsi dövründə azərbaycanlılar sıxışdırılıb çıxarılmış və o zamandan erməni kəndi olmuşdur.

Ermənistan ərazisində başqa bir QARXUN kəndi İrəvan xanlığının Sərdarabad mahalında olmuşdur.

Ermənistan		Azərbaycan		Xaricdə	
Qarxun	Sərdarabad	Qarxun	Quba		
Aşağı Qarxun	Eçmi-ədzin	Qarxun Qarxun	Iliç Şərur, Naxçıvan	Karkın	Türkiyə - 63 kənd
		Körpü-qarxun Qıraç-qarxun Aşağı Qarxun Yuxarı Qarxun	Yev-lax	Karkın	Cənubi Qafqazda
				Karkın	Türkmənistanında

2.11. Kabar əsaslı areal etnotoponimlər.

Kabar. Xəzər tayfalarının tərkibinə daxil olan kabar tayfasının adı əsasında yaranmış etnotoponimlər Azərbaycan və Ermənistan ərazisində kifayət qədər yayılmışdır. Bu tayfa haqqında ilk məlumatı Konstantin Baqranarodni vermişdir. O, bu tayfanın xəzərlərdən çıxdığını bildirmişdir. Q.Qeybullayev bu etnonimin tərkibində ar sözünü ayırır. ar(ər) türk sözü kişi, ər, qəhrəman mənasındadır. Kabarlar Azərbaycanda kabarlı və ya kəbirli adları altında yaşamışlar. Onların yaşadığı əsas areallardan biri də Qarabağ olmuşdur.

Azərbaycanda Balakən və Tərtər rayonlarında Kəbirli adlı iki kənd vardır. Ermənistanın yeni Bəyazid uyezdində Kalar,

Şərur-Dərələyəzdə Kəbirli (Kəbirlidağ), Dağlıq Qarabağda XIX əsrdə Kəbirli –qışlaq adı, Kabarrı yeri toponimləri qeydə alınmışdır. Azərbaycan tarixçisi Mirzə Adıgözəl Bəy kabarıları Qarabağın qədim sakinlərindən biri saymışdır. Qarabağ xanlığı dövründə kabarıların yaşadıkları yerlər Kabarlı mahalı adlanmışdır(89, 140).

Urartu yazısında Kuarli Q.A.Melikişviliyə görə Kuarli Eçmiədzin və Yerevan yaxınlığında Karmir–blur (azərbaycanca Qızıl-təpə toponiminin ermənicə tərcüməsi) arasındakı vadidə lokalizə olunur. XIX əsrin ortalarına qədər Ermənistanda əhalisi azərbaycanlılardan ibarət Kəvər (XIX əsrin ortalarından Novo-Bayazit, indi Kamo) adı ilə məlumdur. Demək, Kuarli toponimi zaman keçdikcə –«li» şəkilçisi qəbul etmiş Kəvər formasından düzəlmişdir(45, 56).

Zaqafqaziyada kabarı etnonimli etnotoponim XII əsrə aid mənbədə Kabri formasında əksini tapmışdır. Bu kabarı sözünün qədim erməni dilindəki deyilişidir. Buradakı – i şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçisi ola bilər. Bu etnotoponim Albaniyadakı Tavus (indiki Berd) qalasının ətrafındakı yaşayış məntəqələrinin 1139-cu il siyahısına daxil edilmişdir.

Kabarıların Don çayı sahilində yaşaması qeyd edilir. Məlumdur ki, onlar başqa tayfalarla mübarizə apararkən macarıların tərəfinə keçmiş və VII əsrin ortalarında Albaniyaya köçmüşlər. Azərbaycanda Macarı yeri (Daşarx kəndi, Naxçıvan, Şərur), Macarı-Karoğlan (Yevlax) toponimləri olmuşdur.

Hazırda Kabri etnotoponimi Ermənistanın Artaşat rayonunda Kasax çayı əvvəlki Tavus çayının yaxınlığında qalmaqdadır. Bundan başqa Kabri toponimi kabarıların Şəmkir zonasına, ərazicə Tovuzaya yaxın yerə köçməsinə təsdiqləyir.

A.Qurbanov etnohidronimləri araşdırarkən onların müəyyən hissəsinin Azərbaycan ərazisində hələ orta əsrlərdə məskunlaşmış Xəzər tayfalarının adlarını əks etdirməsini göstərir. Mənbələrdə Xəzərlərin bir tayfasının Kabarı, yaxud Kavar adlanması məlumdur. Həmin tayfanın müəyyən hissəsi

Azərbaycanın Qarabağ zonasında yaşamışdır. Maraqlısı odur ki, Kavar formasında bu etnonim Tərtər rayonunun ərazisindən olan Qavartu hidronimində özünün ilkin formasını saxlamışdır. Əslində Qavartu etnohidronimi Kavar etnonimindən və mənsubiyyət bildirən -lu şəkilçisinin fonetik forması olan--tu hissəsindən ibarətdir. Dilaektlərimizdə və başqa türk dillərində l-t fonetik hadisəsinə görə -lı, -lu şəkilçilərinin -tı, -tu formalarında tələffüzü mövcuddur (49, 377).

Qədim Oğuz yurdu Ermənistanda kabar etnonimi əsaslı etnotoponimlər az deyildir. Məsələn, QƏMƏRLI- İrəvan xanlığının Karpibasar mahalında kənd adı; ƏLIKƏMƏRLI- İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı; KƏVƏR- İrəvan xanlığının Göycə mahalında kənd adı; **KƏMƏRLI**- İrəvan xanlığının Qarnibasar mahalında kənd adı; Qabarəli İrəvan xanlığının Dərəçiçək mahalında kənd adı; Qabırbulaq 1728-ci ildə İrəvan əyalətində Abaran nahiyəsində kənd adı; Qavar – İrəvan xanlığının Göycə mahalında kənd adı və s. kimi etnotoponimlər çoxluq təşkil edir. Bu etnotoponimlərin Ermənistan ərazisində müxtəlif regionlarda yayılması onların areallıq xüsusiyyətini bir daha təsdiqləyir.

2.12.Qarqar əsaslı areal etnotoponimlər.

Qarqar qədim türk mənşəli tayfalardan biridir. Hələ biz. er. I əsrində Strabon qarqar tayfasının adını çəkmiş və onların Şimali Qafqazda yaşamalarını qeyd etmişdi.

K.V.Treuer I əsrdə Albaniyada Qarqar düzü adlı yerin mövcud olduğunu göstərmişdir(131, 48).

S.T.Yeremyan isə həmin düzün Mil düzü olması fikrini irəli sürmüşdü.

Müəyyən mənbələrdə qarqar tayfasının qədimdə Qarabağ düzündə də yaşaması və bununla əlaqədar həmin düzün Qarqar ölkəsi adlanması fikri də qeyd edilmişdir(94).

Orta əsrlərdə Qazaxıstanda, keçən əsrdə Gürcüstan və Dağıstanda, Türkmənistanda və s. yerlərdə mövcud olmuş Qarqar adlı toponimlər, şübhəsiz ki, eyniadlı qədim türk tayfa adı ilə bağlı yaranmışdır (111). M.H.Vəliyev də inqilabdan əvvəl Azərbaycanda Qarqar adlı 5 oykonim və 1 hidronimin olduğunu göstərmişdir (68, 20). Hazırda Azərbaycanda bu tayfa adının ilkin variantı yalnız mənbəyini Qarabağ silsiləsinin şimal-şərq yamaclarından alan qədim Qarqarçay hidronimində mühafizə etmişdir.

M.Ismayılov Qarqarların miladdan qabaq IV-II yüzilliklərdə Qafqaz dağlarının ətəklərində məskunlaşdığını qeyd etmişdir(39,161).

Strabonun, Treuerin, Yeremyanın albanlar haqqında verdikləri fikirləri təhlil edib onlara münasibətini bildirən Q.Qeybullayev belə bir qənaətə gəlir ki, Qarqar düzənliyi, Qarqar knyazlığı, Qarqar şəhəri (Beyləqan yaxınlığında) kimi adlar, XIX əsrdə Azərbaycanda bu adda olan 5 kənd adı Qarqar etnonimi ilə bağlıdır (88, 29).

Gədəbəydə olan bir toponimin - Xarxar toponiminin Azərbaycanın Alban vilayətindəki qədim qarqar tayfa adının qismən təhrif olunmuş variantının özündə əks etdirdiyi ehtimal olunur. Həmin yaşayış məntəqəsinə bu adın vaxtilə qarqar

tayfası tərəfindən salınmış və xarabalığının son dövrlərə qədər qalması qeyd olunmuş Qarqar adlı məskənin adıdır(64).

H.Mirzəyev göstərir ki, dil və tarixi faktlara əsasən demək olar ki, nəinki, Her-Her, hətta Xar-Xar, Xal-Xal, Kər-Kər, Kəngər toponimləri də mənşə etibarını ilə qarqar etnonimi ilə bu və ya digər cəhətdən, az və ya çox dərəcədə bağlıdır(55, 184).

A.Qurbanov qarqarların indiki Mil-Qarabağ düzlərində yaşamasını qeyd edir və göstərir ki, «Mil düzü» qədim dövrlərdən «Qarqar düzü» adlanmışdır(49, 393).

F.Cəlilov yazır: Strabonun Qoqar (ena), qədim erməni mənbələrinin isə Quqar(k) şəklində verdiyi Göyər mahalı da Azərbaycan tayfalarından olan göyərlərin adı ilə bağlıdır. Erməni tarixçisi Favstos Buzand masaget (mazkut) hökmdarı Senesanın başçılığı ilə Ermənistanı hücum edən Alban tayfaları sırasında hunlarla quqarların adını yanaşı çəkir. Göründüyü kimi, həm Quqar (Qoqar) toponimi, həm də quqar etnonimi göy sözünün qədim formasını əks etdirir(23, 151-152).

N.Məmmədov göstərir ki, qarqarlar qədim Alban tayfalarından birinin adıdır və Qarqar sıra dağları, Qarqar düzü, Qarqar çayı, hələ bizim eradan əvvəl Azərbaycanda məskən salan türkdilli qarqar tayfasının adını bir abidə kimi qoruyub saxlamaqdadır. Müəllif bu fikri sübut etmək üçün qarqar sözü və onun fonetik variantları olan Xar-xar, Xal-xal, Hər-hər, Her-her, Qer-qer, Gər-gər, etnonimlərin arealının çox geniş olduğunu faktlar əsasında sübut edir. Qarabağda Qarqar, Gədəbəydə Xarxar, Naxçıvanda və Cənubi Azərbaycanda Xalxal, Dərələyəzdə, Eçmiədzində, Dağlıq Qarabağda Hərher//Herher, Qədim Oğuz yurdu Calaloğluda Gərgər toponimləri areal etnotoponimlər toplusunu təşkil edir(53, 111, 137-138).

H.Mirzəyev Qarqar və Kəngər tayfa adları arasında yaxınlıq olduğunu qeyd edir. Alim fikrini sübut etmək üçün gərgər və kəngər sözlərinin eyni yuvadan formalaşdığını, n samiti ilə r samitinin bir-birini əvəz edə bilməsi faktlarını diqqət mərkəzinə çəkir(60, 186).

Ermənistan ərazisində Qarqar tayfa adı ilə aşağıdakı etnotoponimlər qeydə alınmışdır: Qurqar –Ermənistanın Pəmbək bölgəsində tarixi mahal adı; Quqarçay - Pəmbək bölgəsində çay adı; GƏRGƏR-Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında kənd adı; GƏRGƏR- Əzizbəyov rayonunda kənd adı; GƏRGƏR-Stepanavan rayonunda kənd adı; GƏRGƏR-Əzizbəyov rayonunda Arpaçayın qollarından birinin adı XX əsrin 30-cu illərində çay ermənicə Erer adlandırılmışdır; Herher -Şərur-Dərələyəz qəzasında kənd adı; Hərhər – Dərələyəz nahiyəsində kənd adı. Verilmiş etnotoponimlərinə Ermənistanın müxtəlif bölgələrində rast gəlinməsi onların yayılma arealını və bu türk tayfasının hələ qədimdən həmin ərazidə məskunlaşmasını bir daha təsdiq edir.

2.13. Kuşi əsaslı areal etnotoponimlər.

Kuşi qədim türk tayfasıdır. Azərbaycan toponimiyasında bu tayfanın məskunlaşması nəticəsində yaranmış bir sıra toponimlər vardır. V.V.Bartolda görə quşçu tayfasının qısa tarixi belədir. Eramızdan əvvəl II əsrdə Orta Asiyanın əyalətləri hunların hücumlarına məruz qalır. Hunlar tərəfindən məğlub edilmiş və qərbə tərəf sıxışdırılmış xalqlar Çin mənbələrində yosti adı ilə məlumdur. Məhz yosti sözünün transkripsiyası tək halda quşi, cəm halda quşan formasını vermişdir. Türküstanın şərqindəki indiki Turfan şəhərinin yerləşdiyi vilayət də o zaman Quşi adlanmışdır. N.V.Piqulevskaya yazır ki, quşanların tərkibində türklər də vardır. Əli Hüseynzadə quşçu toponimlərinin mənşəyinə dair məqalə yazmışdır. Məqalədə müəllifin fikrincə, quşçu etnonimi «quş» (ov quşu) sözündəndir və bu adı daşıyanlar monqolların XI əsrdə qıpçaqlar üzərində Şimali Qafqazda qələbədən sonra Azərbaycana gəlmişlər. Lakin bu fikir səhvdir. Əvvələn ona görə ki, türklərdə quşçu adı ilə məlum tayfa farslarda kuşan şəklində olmuşdur. N.Q.Piqulevskaya yazır ki, quşanların əsl adı quiş olmuşdur. M.H.Vəliyev isə göstərir ki, qara hunlar 227-ci ildə Azərbaycana kuşi adı ilə gəlib məskunlaşmışlar.

Beləliklə yuxarıda adları çəkilən quşçu oronimləri hələ ilk orta əsrlərdə Azərbaycana gəlib məskunlaşmış quşçu tayfasının adı ilə bağlıdır (53, 143).

Əfqanıstan ərazisində olan və tarixən Kuşan adı verilən bu dövlətə çinlilər qədim tayfa adlarını yaddan çıxarmayıb yenə «Böyük yüseci dövləti» adını vermişlər. Buna əsaslanaraq yüsecilər kuşanlardan başqa bir kimsə deyildir (25, 50-52).

Q.Ə.Qeybullayev XIX əsrdə Azərbaycanda Quşi/ Kuşan/Quşçu variantlarında 38 toponimin olduğunu qeyd etmişdir.

Quşçu toponiminin müxtəlif variantları qazaxlarda -quşi, başkirlərdə -quşçu, koşsı; türkmənlərdə -qutçi, qaranoqaylarda -quşsi, qırğızlarda-quşçu və s. variantlarda Şimali Qafqazda, Orta Asiyada, İran və Türkiyədə də yayılmışdır (88, 65).

Tədqiqatçılardan bəzilərinin fikrincə bu toponim hun qəbilələrindən olan quşanların (qara hunların adı ilə bağlıdır (38, 148).

İlk dəfə N.A.Aristov quşçu tayfasının hunlarla əlaqədar olduğunu söyləmişdir.

M.H.Vəliyevə görə quşçular III-VI əsrlərdə Azərbaycana gəlmiş hunların qalıqlarıdır. Onun fikrincə Azərbaycana 227-ci ildə gəlmiş hunlar «quşan» (qara hunlar) və hun-Sabirlər idilər.

Abramson və Ə.Hüseynzadə bu etnonimin kökündə türk və Azərbaycan dillərindəki kuş (quş) sözünün durduğunu və bütünlükdə etnonimin «Ovlayan quşla məşğul olan» mənasını verdiyini söyləmişdir. Lakin geniş areala malik Quşçu toponimləri və Quşçu tayfa adları aydın göstərir ki, onların ov quşu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

N.Piqulevskaya yazır ki, kuşanların içərisində türk tayfaları da vardı. Bunu Kuşan çarlarının yabqu adlanması da aydın göstərir ki, bu da «şahzadə» deməkdir. Təbəri IX əsr Kuşan çarlarını «Xoqan» adlandırmışdır. Beləliklə həm tarixdə, həm də dilçilikdə «ağ quşu saxlayan» Şahzadə «Xoqan» mənalarını daşıyan bu tayfanın oğuz yurdunda özünəməxsus yeri olmuşdur(20, 65).

Ə.Hüseynzadə isə quşçu tayfasının Azərbaycana gəlişini monqolların Şimali Qafqazı alması ilə əlaqələndirmişdir. Lakin Ə.Hüseynzadənin fikri inandırıcı deyildir, çünki XII əsrə aid erməni mənbələrində Azərbaycan ərazisində şirvan, bakan və b. tayfalar ilə yanaşı quşi tayfasının da adı çəkilir. Maraqlı odur ki, Zaqafqaziya toponimiyasında bu etnonim həm Quşi, həm də Quşçu formalarında öz əksini tapmışdır(24, 358-361).

Azərbaycanda kuşi etnonim əsaslı etnotoponimlərin yayılma areallarına aşağıdakı bölgələr daxil edilir: Quba, Şamaxı, Ağdam, Qazax, Cəbrayıl, Şuşa, Qax, Daşkəsən.

Hələ Məhəmməd Həsən Vəliyev Baharlının «Azərbaycan» əsərində Azərbaycanda Quşçu tayfa adı ilə bağlı yaranan aşağıdakı kənd adları çəkilir: Göyçayda-Quşçi, Yengicə; Qubada-Köhnə Quşçu, Yuxarı Quşçu, Aşağı Quşçu; Şamaxıda-Quşçu; Ağdaşda-Quşlar; Cavanşirdə-Quşlar; Zəngəzurda-Quşçu Bələk, Quşçu, Quşçu Təzəkənd; Qazaxda-Quşçu; Cəbrayıl-da-Quşçular; Şuşada-Quşçular, Quşaba(68, 34-35).

Bundan əlavə Qax rayonunun İlisu kəndində məhz bu etnonim Quşilər formasındadır.

Azərbaycan ərazisində yaşamış quşçu tayfasının adı Şamaxı rayonunda Quşçu dağının (hündürlüyü 1421 metr) adında qalmışdır. Respublikamızda Quşçu dağı Daşkəsən r-nu ərazisində, Quşçu ayrımı, Quşçu qalası dağı (Laçın rayonu, Quşçu kəndi) Quşçular dağı (Xocəvənd rayonu) Quşçunun yalı Gədəbəy rayonu, Göyəli kəndi oronimləri və s. qeydə alınmışdır.

Oğuz rayonunun Yaqublu kəndinin cənubunda Quşlar adlı kənd xarabalığı da vardır. Keçmişdə Kuban əyalətində Quşi xutoru və Quşi adlı bir neçə kənd olmuşdur. Bütün bu faktlar kuşinin etnonim olmasına sübuta yetirməklə yanaşı, onun geniş arealda yayılmasını göstərir(25, 38).

Ermənistan ərazisində də kuşi etnonim əsaslı etnotoponimlər çoxdur.

İrəvan xanlığının Sürməli mahalında kənd adı. 1878-1832-ci illərdə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır. Qədim türk mənşəli Kuşi (Kuşçu) tayfasının adını əks etdirir. XIX əsrdə Qafqazda 38 Kuşi və Quşi, Quşçu, Quşilər toponimi vardı. Quşi (Quşçu) tayfası III-IV əsrlərdə Cənubi Qafqaza gəlmişdir. İlk dəfə «VII əsr erməni coğrafiyası» adlı mənbədə (VII əsr) xuşı kimi qeyd olunmuşdur. Mənşəcə orta Asiyada Kuşan çarlığını yaratmış (I-III əsrlər) türklərdə Quşçu, farslarda Kuşan tayfası Orta Asiya İran və Qafqazda külli miqdarda toponimlərdə iz qoymuşdur.

Quşi-İrəvan xanlığının Dərələyəz mahalında kənd adı olmuşdur. 1828-1832-ci illərdən kənddə ermənilər də məskunlaşmışdılar. 1918-ci ildə azərbaycanlılar kənddən qovulmuşlar. 1946-cı ildə kənd ermənicə Kecit adlandırılmışdır. Yerli əhali içərisində kəndə Bilən də deyilmişdir.

Quşi-İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında kənd adıdır.

Quşidərəsi - İrəvan quberniyasının Novobəyazid qəzasında kənd adıdır. XIX əsrin sonlarından bəri adı çəkilmir.

Quşioğlu məzrəsi –1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Abaran nahiyəsində kənd adı olmuşdur.

Quşçu –Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında (indi Ermənistanın Qafan r-da) kənd adı olmuşdur. 1950-cı ildə Davidbəy qəsəbəsi ilə birləşdirilmişdir. 1988-ci ildə əhalisi Azərbaycana qovulmuşdur.

Quşçu –1590-cı ildə İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində kənd adı; Quşçu –1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Məzrə nahiyəsində Ağcaqala tərəfdə yerləşən kənd adı olmuşdur. Quşcaqaya –Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Qazax qəzasında (indi Ermənistanın Krasnoselsk r-da) mahal adı olmuşdur. XX əsrin 30-cu illərində kollektivləşmə ilə əlaqədar olaraq kənd ləğv edilmişdir. Qutbi qışlağı –1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı idi. Beyti –Murad (Muradxan kəndi) də adlanır(21).

Beləliklə, quşi və quşan tayfasının adı əsasında yaranmış və Ermənistan ərazisində qeydə alınmış etnotoponimlərin geniş arealda yayılması faktı sübut olunur.

2.14. Kuyərçi əsaslı etnotoponimlər

Erkən orta əsrlərdə Cənubi Rusiya çöllərində yaşayan kəngər-peçeneqlərdən danışan X əsr müəllifi onların bir tayfasının kuyərçi adlandığını yazmışdır. Kuyərçi etnoniminin kuqar etnonimindən düzəlməsini qeyd edirlər. N.A.Baskakova görə qədim peçeneqlərin dilində başqa türk dillərindəki «q» səsi «y» kimi tələffüz olunurdu: məsələn, başqa türk dillərindəki «bək» sözünün Azərbaycan dilində «bəy» kimi tələffüzü, və bəzi türk tayfalarının adları üçün səciyyəvi –çi, -çi,- çu, -şəkilçisindən düzəlir. Qazançı, Quşçu, Danaçı, Sabunçu kənd adları –kazan, kuş, tana və sapan adlı etnonimlərdən və qeyd edilmiş şəkildən düzəlir. Quqarçi tayfasının adı toponimlərdə Göyərçi (Göyərçin) və Göyərçinli kimi qalmışdır. Aydın ki, onların göyərçin quşunun adı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Yalnız zahiri oxşarlıq vardır. Keçən əsrdə Ermənistanda Göyərçin (əslində Quqarçin) kənd xarabalığı, Qars əyalətində Göyərçin kəndi və s. vardı. Göyərçin və Göyərçinli adlı kəndlər Azərbaycanda da vardır(29, 101).

Cəbrayıl rayonunda Göyərçin adlı kənd vardır. Keçən əsrə aid məlumatlara görə Qars əyalətinin Kızıqman dairəsində Göyərçin adlı 2 kənd və bir dağ, Cavad qəzasında Göyərçin adlı qışlaq, Yerevan qəzasında Göyərçin adlı xarabalıq qeyd olunmuşdur.

Qazax rayonu ərazisində bir dağ Göyərçin adlanır.

Xalq etimologiyasında dağın adı göyərçin quş adı ilə əlaqələndirilir. Lakin aydındır ki, göyərçin dağlıq yerdə yaşamır və adətən yaşayış yerlərində məskən salır. Əslində isə bu oronim peçeneqlərin kuyərçi tayfasının adının təhrif olunmuş formasıdır. Göyərçin qayası (Quba rayonu, Gürzalılar kəndi) və

Göyərçin qayası(Laçın r-nu Mişkənd kəndi) oronimləri də Küyerçi tayfasının adını əks etdirir.

Ermənistan ərazisində yayılmış güyərçi əsaslı etnotoponimlərə aşağıdakılar daxildir: **GÖYƏRÇİLİ**- 1728-ci ildə İrəvan əyaləti Karbi nahiyəsində kənd adı; **GÖYƏRÇİN**- İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında xaraba kənd adı; **GÖYƏRÇİN**- İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında kənd adı; **GÖYƏRÇİN**-İrəvan xanlığının Talin mahalında kənd adı; **GÖYƏRÇİNQALA**- İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında kənd adı; **KÖYƏRÇİN**- 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı; **GÖYƏRÇINLU**- 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı.

Göyərçin azərbaycanlı kəndi olmuşdur. İcevan şəhərindən 16 km cənub şərqdə yerləşmişdir. 1930-cu ilin axırlarına kimi Dilican rayonuna daxil edilmişdi. 1897-ci ildə kənddə 257 nəfər, 1904-cü ildə 89 nəfər, 1914-cü ildə 141 nəfər azərbaycanlı olmuşdur. 1919-cu ilin əvvəllərində Andranikin quldur dəstəsi kəndə hücum edib əhalinin var-yoxunu talan etmiş, onları qanlı qırğınlarla öz doğma torpaqlarından qovmuşdur. Yalnız 1922-ci ildə kənddə 143 nəfər, 1926-cı ildə 221 nəfər, 1931-ci ildə 205 nəfər, 1939-cu ildə 237 nəfər, 1950-ci ildə 107 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. Kəndin əhalisi heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuşdur. Ermənistan hökumətinin göstərişi ilə 1950-ci ildə təsərrüfatın gəlir-çıxarını ödəmədiyini bəhanə gətirib kənd ləğv edilmiş, əhalisinin bir hissəsi Azərbaycana, bir hissəsi isə rayonun Salah kəndinə köçürülmüşdür.

Rayonda mövcud olan onlarla azərbaycanlı adı kimi Göyərçin kəndinin də adı itirilmişdir.

Göyərçin (Şərur-Dərələyəz qəzası)-Əzizbəyov rayonunda azərbaycanlıların yaşadığı kəndin adı olmuşdur. Xarabalıqları Paşalı kəndinin yaxınlığındadır. 1831-ci ildə kənddə 20 nəfər, 1873-cü ildə 48 nəfər, 1886-cı ildə 34, 1897-ci ildə 84 nəfər, 1914-cü ildə 66 nəfər əhalisi olmuşdur. 1918-ci ildə erməni

millətçiləri kəndi dağıtmış, yandırmış, əhalisini qırıb, qovmuşlar. Bu kənd həmin dövrdən məhv edilmişdir.

Başqa belə adlı kənd Yeqenadzor rayonu -İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında azərbaycanlıların yaşayış məskəni olmuşdur. Arpa çayının sağ qolu, Her-her çayının sahilində bağlı ərazidə yerləşmişdir. 1831-ci ildə kənddə 20 azərbaycanlı evi olmuşdur. 1873-cü ildə erməni daşnakları tərəfindən dağıdılmışdır. İndi ölü kənddir (30, 363).

Göyərçin əsaslı etnotoponimlərin areallıq mənzərəsini cədvəldə belə göstərmək olar.

Ermənistanda	Azərbaycanda	
	kənd.sov.	rayon
1.İcevan r-nu	Şahvəlli	Cəbrayıl
2.Şərur-Dərələyəz qəzası. Əzizbəyov r-nu	Göyərçin	Qubadlı
3.Yeğenadzor r-nu		

2.15. Muğan əsaslı etnotoponimlər.

Məlumdur ki, XI əsrdə Azərbaycan monqollar tərəfindən işğal edilmiş və bununla əlaqədar Azərbaycanda monqolların tərkibində olan bir sıra türk tayfalarını əks etdirən toponimlər yaranmışdır. Məhz muğan etnonimi də monqol etnoniminin fonetik forması kimi bu vaxtdan Qax-Mağal toponimində öz əksini tapmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, özbəklərin və türkmənlərin ərazisində də Muğan tayfası vardır. Azərbaycanın şimal-qərb zonasında yaşayan saxurların və avarların oradakı azərbaycanlıları «Muğal» adlandırması da bununla əlaqədardır. Qeyd edilməlidir ki, monqolların tərkibində olan tayfaların adları da əsasən bu zonadakı toponimlərdə öz əksini tapmışdır.

Muğan düzü coğrafi adı Azərbaycanın qədim poleotoponimlərindən biridir. Kür və Araz çayına yaxın yerlərdə, Muğan və Şirvan zonalarında, habelə İran Azərbaycanında məs-

kunlaşan xalqlar sırasında Muğan coğrafi adının mənşəyinə dair çoxlu əfsanə və rəvayətlər mövcuddur. Həmin əfsanələrin bəzilərində Muğanı qəhrəman bir oğlan kimi, bir qrup rəvayətlərdə isə gözəl bir qız kimi təsvir edirlər. Hələ e.ə. VI əsrdə yaşamış yunan tarixçisi və coğrafiyaşünası Miletli Hekatay Araz çayı yaxınlığında muk adlı tayfanın yaşamasını qeyd etmişdir. Bizim e. ə. V əsrdən əvvəl yaşamış qədim yunan tarixçisi Herodotun verdiyi məlumatlara görə Qafqaz dağları arasındakı düzlərdə maqa, muki, muqa adlı tayfa yaşamışdır. Eramızın I əsridə yaşamış coğrafiyaşünas Strabon isə Muğan coğrafi adını «Moqan» kimi qeyd edərək onun Kür və Araz çayları ətrafında yerləşməsinə göstərir. Bundan əlavə Ibn Əl-Kəba, X əsrdə yaşamış ərəb tarixçisi Əl Müqəddəsi və Ibn Heykəl, X əsrin coğrafişünası Yaqut Həməvi və başqaları göstərir ki, Muğan vaxtilə həmin ərazidə yaşamış muğanlarla əlaqədar olaraq meydana gəlmişdir. Həmçinin XIV əsr coğrafişünası Həmdulla Qəzvini, XIV-XV əsrin görkəmli alimi Əbdürrəşid Bakuvi və başqa orta əsr tarixçiləri əsərlərində Muğan adı haqqında bəzi mülahizələr söyləmişlər.

Muğan coğrafi adına antik müəlliflərin əsərlərində «Moxoena (Ammian Marselin), Plinidə «Moxan-kur» erməni mənbələrində «Muxanx» (Moisey Xorenski), ərəb mənbələrində «Muqan», «Muğan» (Balazori, Təbəri, İstəhri, Ibn-əl Kəba, Yaqut Həməvi və b.) gürcü mənbələrində «Mukavan» yazılış formalarına rast gəlinir.

XVIII-XIX əsrin məşhur Azərbaycan səyyahı coğrafişünası Hacı Zeynalabdin Şirvani «Büstanüs səyyahə» (Səyahət bostanı) adlı əsərində Muğan adının mənşəyinə toxunaraq yazır: «Elə deyirlər ki, oranı (Muğan vilayətini –N.M) Muğan adlı bir adam bina etmişdir və bəziləri deyirlər ki, oranı muğlar və möbüdlər abad eləmişdir, bəziləri də bu fikirdədir ki, Gəncə, Qarabağ, Bərdə Muğan şəhəridir». Coğrafiyaşünas alim R.M.Yüzbaşov Hacı Zeynalabdin Şirvaninin bu fikri ilə qismən razılaşaraq qeyd edir ki, Muğan şəhərinin ilk sakinləri muğ

qəbiləsinə mənsub əhalidən ibarət olmuşdur. Toponimdəki «an» sonluq olub məkan, yurd bildirir. Bir sıra tədqiqatçılar Muğan coğrafi adını Midiya tayfalarından biri olan maq tayfasının adı ilə əlaqələndirir. Tarixçi alim Kamal Əliyev Muğan adını muk tayfasının adı ilə bağlı olduğunu yazmışdır.

Muğan adının hansı dilə məxsus olması məsələsi də tədqiqatçıları maraqlandırmışdır. Akademik Ziya Bünyadov göstərir ki, hazırda tarixçilərin türk adlandırdıqları və böyük türk qəbilə birləşmələrindən olan hunlar V əsrdə Azərbaycanın Muğan ərazisinə köçüb orada məskunlaşmışlar. İlk orta əsrlərdə hunların Kür və Araz düzənliklərində yaşaması tarixi mənbələrdən məlumdur. Ziya Bünyadovun əsərində XVII əsrlərdə Azərbaycanda Hun tayfalarından olan Muğan adlı bir xanın adı çəkilir. Bizcə, həmin dövrdə Azərbaycanda hun tayfalarından olan Muğan xan orada, indiki Muğan ərazisində məskunlaşmış və düz onun şərəfinə Muğan düzü adlandırılmışdır.

Muğan düzündə salınmış Muğan şəhəri də təxminən VII əsrdən hunların Azərbaycana gəlməsindən/ sonra yaranmışdır. Muğan şəhərinin VII əsrdən sonra Muğan düzündə salınması da bizim müşahidələrimizi təsdiq edir.

Müşkür düzü (Quba, Xaçmaz inzibati rayonları ərazisində) etnonimik oronimlərdən biridir. Bu coğrafi ad e.ə. Qafqaz Albaniyasının şimal-şərqində yaşamış maskut xalq adının təhrif formasıdır.

Yalnız XVII əsrin ortalarında Azərbaycanda olmuş Hollandiya dənizçisi Yan Streys müşkür oronimini muskar kimi yazmışdır. Deməli, təxminən bir əsr müddətində «muskat» sözü «müskür» və «müşkür» formasına çevrilmişdir. XVII əsrin sonlarında isə toponimin adı artıq musskür kimi çəkilir.

Çox qəribədir ki, maskut etnonimi özünün ilkin formasında müasir Xaçmaz və Quba inzibati rayonları arasında mövcud olan Maskatar düzü oronimində indiyədək saxlanmışdır. Oronim

maskut (maskat) və ləzgi dilindəki «ar» şəkilçisindən ibarət olub «Maskut düzü» mənasını daşıyır (53, 153-155).

Məlumdur ki, bir sıra təkrarlanan eyni oykonimlər Adını daşdığı məntəqənin keçmişdə mənsub olduğu şəxsin adının artırılması ilə bir-birindən fərqləndirilir. Azərbaycan toponimiyasında bu model əsasında diferensiallaşdırılmış 6 yerdə təkrarlanan üç oykonim qrupa təsadüf edilir. Muğancıq Mehrab –Muğancıq Müslüm (Şərur)(29, 130).

H.Z.Şirvani Muğan toponimi haqqında iki fikir olmasını yazır: «Deyirlər ki, oranı Muğan adlı bir adam bina etmişdir. Bəziləri isə deyirlər ki, oranı müğlar və möbüdlər abad etmişlər.» Eyni zamanda, o, Muğan çölündə Kür çayının sahilində uzaq keçmişdə Muğan adında bir şəhərin olmasını, şəhərin əhalisi, üzümçülük, əkinçilik, bağçılıqla məşğul olduğunu qeyd etmişdir. Doğurdan da, hələ XII əsrdə Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi (1141-1209) özünün «Leyli və Məcnun» poemasında «Mənə Muğandan şərab gətirin» – yazmışdır. XIII əsrdə monqolların hücumu zamanı şəhər xarabazara çevrilmişdir(73, 16).

Q.Ə.Qeybullayev Azərbaycanda Muğanlı oykonimlərinin çoxluq təşkil etdiyini və onların orta əsrlərdə Muğan düzündə yaşamış müxtəlif tayfaların toplusunun ümumiləşdirilmiş adını ifadə etməsini qeyd edir. Rus səyyahı I.Kotov XVII əsrdə Muğan düzündə muğanların yaşadığını demişdir.

Muğanlı qəbiləsinə daxil olan tayfaların tam adları məlum deyildir. XX əsrin əvvəllərində Muğanda 40-dan çox yarımköçəri tayfanın varlığı irəli sürülür.

XIX əsrin ortalarında muğanlı tayfa birliyi geniş olmuş, ona Aləhmədli, Qarabayramlı, Əliyetməzli, Mollalar, Qarabaşlar, Sərxanlar və s. nəsillər daxil olmuşdur (88, 72).

Muğanlı - Ağcabədi, Qazax, Zaqatala rayonlarında kənd soveti, Bərdə rayonunun Kələntərli, Qubadlı rayonunun Zılanlı, Zəngilan rayonunun Gilətağ və Hacallı sovetliyində, İliç

rayonunda qəsəbə, Şamaxı rayonunun Mirəkənd sovetliyində kənd adıdır.

Həmin yer adı etnotoponim kimi Muğan şəklində Əlibayramlı şəhər sovetliyində şəhər tipli qəsəbə, Biləsuvar rayonunun Arxangelovka kənd sovetliyində qəsəbə kimi mövcuddur. Bundan başqa həmin toponim Muğan və Muğancıq şəklində mürəkkəb toponimlərin tərkibində də işlənir.

Muğan Gəncəli - Sabirabad rayonunda kənd soveti və kənd adıdır.

Muğancıq Mehrab və Muğancıq Müslüm - Şərur Rayonunun Qarxun kənd sovetliyində kəndlərdir. Bu toponimlərin hamısı respublikamızın qədim yer adlarından olan Muğanla əlaqədardır.

Muğan Azərbaycanın qədim torpaqlarındandır. N.M.Vəlixanova X əsr tarixçilərindən Əl-Məsudinin «Qızıl yuyulan yer və cəvahirat mədənləri» əsərinə verdiyi 22-ci fərhdə göstərir ki, Əl-Məsudi iki Muğan ölkəsi adını çəkmişdir. Bunlardan biri Muğaniya -müəllifin dediyi kimi Qəbələ ilə həmsərhəddir, yəni Kür çayından şimalda Girdman, Göyçay çaylarının aşağı axarı boyuncadır. O biri Muğan isə Xəzər dənizi sahilində olmuşdur. Əl-Məsudi xəbərdarlıq edir ki, bu iki ölkə qarışdırılmamalıdır(15, 64).

Göründüyü kimi, Muğan nəinki bizim dövrümüzdə, hələ çox-çox qədim zamanlarda omonim yer adı imiş. Hazırda Muğan öz ilkin mənasında böyük coğrafi zonanın, düzənliyin adını bildirir.

Ərəb coğrafişünaslarının və səyyahlarının əsərlərində Muğan düzü haqqında yox, Muğan şəhəri haqqında danışılır və bu şəhər haqqında deyilənlər indiki Muğan zonasının mərkəzində olmuş məskənə uyğun gəlir. Təxminən 946-1000-ci illər arasında yaşamış məşhur ərəb coğrafiyaşünas səyyahı Əl-Müqəddəsi özünün «Əhsən-ətsim fi-mərifət əl-əqalim» (İqlimlərin öyrənilməsi üçün ən yaxşı bölgü) əsərinin «Ər-Qihab iqlimi» bölməsində belə yazmışdır: «Muğan –iki çayla və gözəl

bağlarla əhatə olunmuş şəhərdir; həmçinin, (şəhər) meydanında bağlar vardır. O da Təbriz kimi (başdan-başa) bağıdır. Bu (şəhərlər) islam ölkələrində ər-Qihab üçün fəxrdir. Bura Ərdəbil və Gilan arasındadır. Buradan Bərdəyə 8 (günlük yol) var. (Muğan) şəhəri gözəldir, kənarları (əkilib) becərilmişdir: buradan 2 çay axır, (adamların) sifəti ləl və mərcan kimidir. Onlar çox sərvətli və hörmətçildir.»

Həmin əsərdə müəllifin digər Muğan haqqında da qeydləri var: «Sərhəd kənarındadır. Burada (əvvəllər) əhali çox idi. İndi isə əhalisi azalmışdır. Bu şəhər yol üstündədir.

XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyah alimi Əbu –Həmid Əl-Əndəlusü Əl-Qərnati (1080-1170) də indiki Muğan düzü haqqında məlumat vermişdir. Muğan geniş vilayətdir. Onun kəndləri və çəmənlikləri Azərbaycanda – Ərdəbildən Təbrizə gedən yolun sağındadır. Bura isti ölkədir. Azərbaycanın başqa yerləri isə bura nisbətən soyuq olur. Burada türkmənlərin mənzilləri vardır. Bu (yerlərin) hündürlükləri hədsiz, otlaları çoxdur.

Hal-hazırda burada tatarlar qışlayırlar və yerli türkmənlər isə buranı tərk etmişlər. Əbu-Həmid Əl-Əndəlusü deyir: -Mən (həmin yerdə böyük bir qala gördüm. Onun çoxlu dustaqları vardır. Əhalisi isə ilan və gürzələrin çoxluğundan buradan qaçmışdı. (Əl-Əndəlusü) dedi: Mən oradan (ilanlar olan yerdənmi?) keçdikdə, bir igid (adam) gördüm və ondan qorxdum» Tarixi mənbələrdən görüldüyü kimi, Muğan toponimi şəhər adı, sonralar isə vilayət adı kimi də işlənmişdir. Hazırda o, yalnız düzənlik adı kimi işlənilir.

Qəbələ ilə həmsərhəd olan, yəni Kür çayından şimalda, Girdman və Göyçay çaylarının aşağı axarı boyunca yerləşən vilayətin adı olan Muğan isə bir toponim kimi aradan çıxmışdır. Tamamilə mümkün ki, Qazax, Zaqatala, Qubadlı, Ağdam, Şamaxı, Martuni rayonlarındakı Muğan kənd adları həmin paleotoponimlə bağlı olaraq yaranmışdır. Lakin hər iki Muğan poleotoponimi eyni sözlə əlaqədardır.

Muğan toponiminin mənşəyi barədə müxtəlif mülahizələr söylənmişdir. Görkəmli toponimist V.A.Nikonov həmin yer adını atəşpərəst mənəli muq sözü ilə əlaqələndirib göstərir ki, atəşpərəstlik dini bir zamanlar Azərbaycanda geniş yayıldığından belə izahat tamamilə mümkündür. Bununla belə, alim qeyd edir ki, Muğan toponimini indi mənəsi məlum olmayan başqa sözlə də bağlamaq olar (112).

Qeyd edək ki, Özbəkistanın Cizak vilayətinin Qalaaral rayonunda da Muğun adlı kənd vardır.

Muğan toponiminin mənşəyini bu şəkildə aydınlaşdırmağa X əsr ərəb coğrafişünası və səyyahı Əbu-Dulafın aşağıdakı qeydləri də imkan verir: Sonra Muğanadək dağlarla Azərbaycana qayıtdım. Mən böyük Təbəristan dənizinin (Xəzər dənizinin –A.A) sahili ilə Şirvan vilayətinə daxil olan Bakuya adlanan yerə çatanacan 80 fərsəx ağacların altı ilə getdim. Burada neft mədəni gördüm; onun gündəlik icarə haqqı 1000 dirhəmə çatır. Bunun yanında gecə-gündüz zanbaq yağı kimi ağ neft axan başqa bir mədən də vardır. Muğanın sinəsində hələ də atəşli çıraqlar yanır (12, 48-52).

Məlum olduğuna görə qədim yunan tarixçisi Herodot (er.əv. V əsr) Midiya dövlətinin 6 tayfanın birləşməsi əsasında yarandığını və onlardan birinin maq adlandığını qeyd etmişdir. Sonrakı tarixi dövrlərdə bu tayfa Maq və Mağ adı altında tanınmışdır. Məhz Maq və Muğ tayfasının ovsunçuluqla məşğul olması bir sıra xalqlarda qədim ibtidai icma dinlərindən biri olmuş ovsunçuluğun «maqiya» adı ilə adlandırılmasına səbəb olmuşdur. Muğların müəyyən ovsunları musiqi ilə müşaiyət etmələri çox ehtimal ki, dilimizdəki mağar (toy şənliyinin keçirildiyi yer, toyxana) muğam (mahnı), (mahnı) müğənni sözlərinin yaranmasını şərtləndirmişdir.

Maq etnoniminin etimologiyası indiyədək tam aydınlaşdırılmamışdır. Daha dəqiqi, bu etnonim İran dilləri Vasitəsilə izah olunmuşdur. Son illərdə bu etnonimin qədim türk dilləri əsasında izah olunması təşəbbüsü olmuşdur. Midiyalıların ilana

sitaiş etmələri haqqındakı mülahizəyə görə maq sözü qədim türk dillərindəki bükə (m-b əvəzlənməsinə görə) «böyük ilan», yakut dilində moqay «ilan», monqol dilində –moqoy «ilan», muqa «ilan» və b. müqaisə edilmişdir. Lakin tədqiqatçılar bu zaman müəyyən qədər diqqətsizliyə yol verirlər. Onlar farsların maqları mar -«ilan» kimi adlandırılmasını irəli sürdükdə unudurlar ki, erməni mənbələrində midiyalıların mar adlandırılması ilə fars dilindəki mar «ilan» sözü arasında əlaqə tapmaq çətindir. Çünki qədim erməni dilindəki mar («midiyalı») sözü parfiya dilindəki mad («midiyalı») sözündəki «d» səsinin «r» səsinə çevrilməsi nəticəsidir. Doğrudur Midiya ərazisində mar adlı qədim tayfanın yaşaması da məlumdur. I.H.Əliyev öz əsərində bu tayfa haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Lakin həmin mar tayfasının adı farsların İran yaylasına gəlişindən (e. ə. IX-VIII əsrlər) əvvələ aid qədim mənbələrdə çəkilmişdir, deməli, həmin etnonimə fars dilindəki mar «ilan» sözü iştirak edə bilməzdi.

Əlbəttə, bu, heç də maq sözünün türk mənşəli olmasını istisna etmir.

Güman etmək olar ki, hələ qədimdə muğ adını daşıyanlar Azərbaycanı ərazisinə də keçmiş və burada məskunlaşmışlar. Bunu Quba rayonundakı Muğ dağının adı ilə Səngi Muğan (fars dilindəki sənq «daş» və muqan) adasının adı. Azərbaycanın şimal-qərb zonasında «moq», muq» sözləri ilə başlayan bir sıra toponimlər aydın göstərir. Hələ qədim gürcü mənbələrində Albaniyanın şimal-qərb hissəsində Movakan adlı dövlətin adı qeyd olunmuşdur. Maraqlıdır ki, ərəb coğrafişünasları həmin toponimi də bu Muğan kimi qeyd etmişlər (24, 308-311).

K.Əliyev və A.Fazili həmin yer adının İran dillərinə məxsus «mük» toponimi ilə bağlayırlar. Mük+an// Muğ+an. R.Yüzbaşov və N.Məmmədov onların bir fikrinə zidd çıxaraq yazırlar ki, Muğan düzündə mük/mik adlı tayfanın yaşayıb-yaşamadığı dəqiq məlum deyil. «Muğan» oykoniminin «Maş», «Miki», «Muqi» etnonimi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

S.Karayev Öbəkistanın Cizk vilayəti ərazisindəki Muğan oykonimini «muğlar» (atəşpərəstlər) kimi izah edir. Ümumiyyətlə tədqiqatçıların fikirlərində iki başlıca ideya hökm sürür:

a) həm adonim, həm də oykonim kimi işlənən iki «Muğan» toponimi eyni mənşəli deyildir;

b) həmin toponimlər eyni kökdən-muq //müq etnonimindən ibarətdir.

İkinci ideya daha ağılabatandır. Orta əsrlərdə Kür çayının sol sahilində Balakən-Şəki zonasında mövcud olan Muğan adonimi və daha qədim tarixə malik olan Muğan oykonimi öz tərkibində Kaspi dənizi sahillərində yaşamış Muğ//Müq tayfasının adını yaşadır.

A.Qurbanov Azərbaycan dilində areal toponimlər cədvəlində Muğanlı toponiminin Azərbaycanda areallarını göstərmişdir: Ağdam, Ağcəbədi, Bərdə, Qazax, Qubadlı, Zaqatala, Zəngilan, Kürdəmir, Şamaxı, İliç(Şərur), Martuni

Azərbaycan toponimlərinin Gürcüstan ərazisində geniş yayıldığına da rast gəlmək olur. Məsələn, Muğanlı bir neçə kəndin adıdır. Muğanlı, Girəc Muğanlı, Yor Muğanlı və s. (24, 357-361).

«Xəritələr dövrü» başlayanda isə həmin üç oymaq Böyük Midiya Kiçik Midiya və Muğan (Aymağan) kimi tanınmışdır. Muğan da Midiya kimi başlanğıcda Maqay, sonra Maq Ana adlanmış və zaman keçdikcə Maq Ana-Maq-Muğ Ana, nəhayət Muğan şəklini almışdır (35, 75).

Nəhayət, Şamaxının qədim Asmaxi variantı diqqəti çəkir. Araşdırmamız göstərir ki, bu As-Az-Azərbaycan maqlarıdır. Maday-Aymaq, mat-mannas adları Şimali Azərbaycanda da çox geniş ərazidə müxtəlif fonetik dəyişikliklərlə iştirak etmişdir. Mənbələrdə Kür-Araz ovalığının həm də Kürmux, Kürmuğanı adlandığı yada salınır. Muğana–Muğan, Maqana–Mon yeri, «Muq»-dan, «Muc»-«muc» – «mucçına»-od insan-«Od ana»-dır. Maq Muğ «qatı od» kimi həm də «yer-torpaq»

mənasında düşünülüb. «An» «yer» (üstündə olmaq) mənasında «ana» Sözü'nün baş komponentidir. Muğan ərazi kimi Madayın davamıdır. Onun tarixi–coğrafi sərhəddi Arazın, sonralarsa Kürün aşağı axınınadək davam edib. Kürmeya-Kür muğanı Xəzər sahillərindən indiki Borçalı çökəkliyində uzanırmış. VIII-IX əsrlər xəritəsində Kürün şimalı, Şirvanın aran hissəsi «Muqaniya «-muq ana kimi qeyd olunub (35, 86).

Azərbaycanda Muğan adı altında həm şəhər, həm də böyük düz olmuşdur. IX yüzillik ərəb müəllifi ibn-Xordadbeh Xəzər dənizi sahilində Dərbəndlə Ərdəbil arasında Muğan şəhərinin adını çəkir. Tarixi ədəbiyyatda Muğan oykonimi oronimini hələ miladdan qabaq IV yüzillikdə yaşamış Heketay Miletli və V yüzillik müəllifi Herodotun qeyd etdiyi myuklar, muğlar soyunun adı ilə bağlayırlar. Həmin müəlliflər bu ərazidə myukların-muğların məskun olmalarını göstərirlər. Tədqiqatçıların bəzilərinin fikrinə görə, Myuk-Muğ və İran dillərində cəm göstəricisi «an» sonluğunun birləşməsindən Muğan toponimi və oronimi yaranmışdır. Muğan tayfası hunların tərkib hissəsi olmuş, IV-V yüzilliklərdə Muğan –Mil düzlərində məskunlaşmışlar. Hazırda Azərbaycan ərazisində Muğan etnonimi ilə bağlı on üç oykonimin olması onların yayılma ərazisinin böyüklüyünü göstərir(72, 272).

Alimlər göstərirlər ki, bir qrup alimlər «muqocar» sözü'nün mənasını «zirvədə yerləşmiş uca uçurum» kimi, digərləri isə türk nəslindən olan «muğ» tayfasının adı ilə bağlayırlar. «Muqoçar» sözü'nü monqol (türk dillərində monqol, monqul, moqol) sözü ilə də əlaqələndirirlər.

Türkmənistanda Muğanla bağlı cəmi iki toponim Muqal və Muqalbala olduğu halda, Azərbaycanda onların sayı 18-dir(8, 184-185).

Qərbi Sibirdə «muq» etnonimi ilə bağlı toponimlər vardır. İranda isə Moq, Muq etnonimi əks etdirən coğrafi adlar onlardır.

Ümumiyyətlə, İranda «moq» və «moğan» sözü ilə bağlı 25-dən artıq (Moqanen, Moqandek, Bemmoqan, Siazmoqan, Moqriz, Moqestan və s) coğrafi ad vardır.

Maqların Azərbaycanın iki hissəsində, hətta Dərbənd bölgəsində yaşaması haqqında fikir söyləmək olar. İndiki Muğan toponimi qədim fars mənbələrində 293-cü ildən çəkilir. Digər Muğan Kürdən şimalda Albaniyanın şimal qərbində gürcü mənbələrində Movakan, IX əsr ərəb coğrafiyaçısı Məsudinin əsərində Muğan (1,61) adı ilə məlumdur. Şəki rayonunun Göynük kəndində Mühlər məhəlləsi, Maq dağı, Quba rayonunun Qaley-Muq dağı, Dərbənd rayonunda Muqartı (qədim türk dillərində art «dağlıq ərazi» deməkdir). və Muq-Aran («kənd» sözü əlavə olunmaqla bu toponim indi «Məhərrəmkənd» formasındadır), Dağıstanda Muğam (Ulluçayın ağzında yer adı), Şimali Qafqazda Muğal –qaya, Mukal dağı, Mukal çayı (149, 179) və b. toponimlər də vardır. Ehtimal ki, bəzi antik müəlliflərin Şimali Qafqazda midiyalılara qohum tayfaların yaşaması haqqındakı məlumatlar məhz maqlara aiddir (44, 118). Lakin E.A.Qrantovski və I.H.Əliyev Muğan toponiminin muqlara yox, mik (mük) etnonimi ilə əlaqələndirmişlər. Onlar bunu əsas tuturlar ki, Təbəri (IX əsr) və Yaqut Həməvi (XIII əsr) bu toponimi Mukan kimi yazmışlar. Lakin Yaqut Həməvi qeyd edir ki, yerli əhali bu adı «muğan» kimi tələffüz edir(20, 247).

Q.I.Məşədiyev qeyd edir ki, Muğan türk toponimidir. Çünki, Muğan-Mil zonasında V əsrdən bəri hunlar mövcud olmuşlar ki, bunların da bir hissəsi ola bilsin ki, muq yaxud Muğan adlanırdı. Azərbaycan SSR-də 13 kəndin adı Muqanlıdır. Bu kəndlərin adı Muqan Muğan etnoniminə –lı şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlmişdir (53, 57-61).

Muğamlı (Muğanlı) Ermənistan ərazisindəki Azərbaycanlı kəndi olub Mxçyan (İmanşalı) sovetliyinə daxil idi. 1918-ci ildə daşnak hökumətinin fitvası ilə kənd dağıdılmış, əhalisi işgəncə ilə qərət edilmiş, qaçqın düşmüşdür. 18-ci ildən sonra Türkiyə

və İrandan gəlmə erməni mühacirləri kəndə yiyələnmişdir. İndi erməni kəndidir.

Muğanlı toponiminin paralelləri.

Ermənistan	Ağdam	Bağbanlar	Gürcüstan (Muğan)
(Yeni Bəyazid (Kamo) r-da Hacı Muğan	Ağdam Ağcəbədi Bərdə Qazax Qubadlı Zaqatala Zəngilan Zəngmian Kürdəmir Noroşen Naxçıvan Martuni	Şıxbabalı Muğanlı Kələntərli Muğanlı Zilanlı Muğanlı Hacıalılı Gilətac Karrar Şəhriyar	Türkmənistan

Beləliklə, muğ əsaslı etnotoponimlərin yayılma arealını aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Azərbaycanda – 18 (məs., Şəki r. Göynük k. Mühlər məhəlləsi. Maq dağı, Quba r. Qaley-Muq dağı və s.)

Dağıstanda (Dərbənd, Muqartı Muğam Ulluçayın ağzında yer adı: Muqartı (qədim türk dillərində «art» «dağlıq ərazi» deməkdir.)

2. Türkmənistanda – Muqal və Muqalbala

3. İranda (Moqanən, Moqandek, Bem moqan, Slazmoqan, Moqriz, Moqestan və s.)

4. Şimali Qafqazda Muğal-qaya, Mukal dağı, Mukal çayı və s.

5. Tacikistanın dağlıq rayonları. Bu ərazi Əfqan Bədəxşandan (Kukçi hovuzu başlayıb Fərqanə vadisinin şərqində qurtarır. Bu qrupun nümayəndələri moqol və ya muğal adları altında daha çox Pakistanda və şimal-qərbi Hindistanda yaşayır(25, 57-61).

6. Ermənistan ərazisində 2 rayonda Qəmərli və Yeni Bəyazid rayonlarında 2 məntəqənin adı Muğanlıdır.

Ermənistan ərazisində Muğan qədim türk tayfasının adından yaranmış etnotoponimlər çoxdur: MUĞANLI-1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində kənd adı; MUĞANLI-1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Xınzirək nahiyəsində kənd adı; MUĞANLU-1590-cı ildə Rəvan əyalətinin Ərmus nahiyəsində məzrə adı; MUĞANLU-1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Dərələyəz nahiyəsində kənd adı; MUĞANCIQ-Yelizavetopol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı; MUĞANCIQ- İrəvan xanlığının Sərdarabad mahalında kənd adı; MUĞANCIQ MIRZƏMÜSLÜM – İrəvan xanlığının Sərdarabad mahalında kənd adı və s. Muğan əsaslı etnotoponimlərin yayılma arealının genişliyi yuxarıda muğanla bağlı verilmiş şərhədən aydın görünür.

Mxçyan	Bağbanlar	Ağdam	Muğan	Gürcüstan
Yeni Bə-yazid	Şıxbabalı	Ağdam	Muqal-bala	Türkmənistan
	Muğanlı Kələntərli Muğanlı Zılanlı Muğanlı Hacıalılı Gilətac Karrar Şəhriyar Martuni	Ağcəbədi Bərdə Qazax Qubadlı Zaqatala Zəngilan Zəngilan Kürdəmir Naxçıvan Martuni	Muğam	Özbəkistan İran Dağıstan Qərbi Sibir

2.16. Çul əsaslı etnotoponimlər

Çul türk tayfası olub müxtəlif ərazilərdə yaşamışdır. Q.Qeybullayev Çul tayfasının IV əsrin ortalarında Xəzər və Aral sahillərində yaşamasını qeyd etmişdir(89, 57). Prof. H.Mirzəyev müxtəlif elmi faktlara istinadla Çul sözünün qədim türk tayfasının adı olduğunu təsdiqləyir(55, 190-194).

Bu etnonim toponimlərin tərkibində müxtəlif variantlarda Çola/Çul/Sul/Tsur/Çulobad/ Çoryurd/Çorman və s. işlənir.

Hələ orta əsr tədqiqatçıları Albaniyanın şimal-şərqində, indiki Dərbəndlə Quba arasında Çul şəhərinin olduğunu qeyd etmişlər.

M.İsmayılov çul tayfasının ya maskutlar çarlığının ya da Şakaşenanın qalığı olduğunu güman edir. Alim eyni zamanda Qarabağ ərazisində Şuşa, Zəngəzur, Qaryagin qəzalarında bir neçə Çullu toponiminin olmasını qanunauyğun hadisə kimi qiymətləndirir, çol/çul tayfasının Azərbaycanda çullular kimi tanınması qənaətinə gəlir (39, 270).

V.V.Bartolda görə Çol adlı oğuz soyu olmuşdur. O yazırdı: «Oğuzların bir hissəsi Monqoliyada uyğurların hakimliyi altında qalmış, onlarla qaynayıb qarışmışlar, bir hissəsi isə cənuba və qərbə köçmüşlər. Yəqin qərbə köçən çollər əvvəl Aralın yaxınlığında məskunlaşmışlar. IV əsrin 50-ci illərində türkdilli çollər Aralın sahillərindən Xəzərin yaxınlığına və şərqə Xəzər ətrafı rayonlara köçmüş, burada yerləşmişlər. Çullar həm də Çor adlanmağa başlamışlar. V.V.Bartold çulların Qırğızistanın indiki Alamedin kəndinin yerində Çul şəhərinin olduğunu göstərmişdir (79, 37).

Ərəb müəllifi Ət-Təbəri ərazisi indiki Krasnovodsk rayonunda olan Çol dövləti sakinlərinin bir qisminin Azərbaycana, Albaniyanın şimalına gəlməsi barəsində məlumat verir. O, Albaniyanın şimal qonşuluğunda «Sul» adlanın xalq tərəfindən tutulmuş Xəzər ölkəsinin adını çəkir. Deməli Sul/Çol soylarının bu yerlərə gəlib məskunlaşmasına şübhə yeri qalmır. Lakin Ət-Təbəri Sulların/Çolların bu yerlərə gəlmə tarixini göstərmir.

V.V.Bartold ərəb mənbələrində rast gələn sul oykoniminin çul kimi oxunmasını düzgün sayır və bunu sad ərəb hərfinin ç səsi ilə əvəzlənməsinin nəticəsi sayır(79, 556).

K.V.Trever S.T.Yeremyanın tərtib etdiyi xəritəyə istinad edərək göstərir ki, maskutlar Xəzər dənizinin şimal-şərq sahilində, Samurun mənəbinin cənubunda V yüzillikdə Çor/Çul

adlanan ərazidə yaşamışlar. O, bu sözün semantikasını erməni dilinin materialı əsasında açmaq istəyir və onun mağara mənası ilə eyniləşdirir(151, 192).

Y.Həməviyə görə «Sul» Xəzər ölkəsində şəhər Dərbəndə yaxın olan rayonlardan biridir.

Çul adı -çul toponimi xəzərlərin dövründə olmuşdur. Əgər Çul etnoniminə türk dillərinin – lu şəkilçisini əlavə etsək Azərbaycanda rast gəlinən üç toponimin əsasında bu etnonimin durduğunu görürük. İnqilabdan əvvəl Qafqazda beş Çullu toponimi olmuşdur.

Q.Qeybullayevin fikrincə çul-qədim türk etnonimi Çulım adında qalmışdır və bu Tambov vilayətində XIX əsrdə yaşamış çulım tatarları ilə əlaqədardır. Çulım sözündə Çul etnonimi və mənsubiyyət şəkilçisi -ım vardır.

Çox güman ki, bu etnonim bolqar tayfası çelmat adının əsasını da təşkil edir.

Çul/Çol/Çullu/Çoq/Tsur/Sul/Corlu və digər variantlarda toponimlərin mənşəyi haqqında müxtəlif mülahizələr söylənilmişdir(86, 168; 25; 125, 327).

M.Seyidov çul etnonimini «çauq» sözü ilə bağlayır, onu mifoloci təfəkkürlə əlaqələndirərək «ça» və «uq» komponentlərinə ayırır. Uq-un bir sıra türk dillərində, o sıradan Qazax, Altay dilində, «ailə», «soy» mənaları da vardır. Onda «çauq»-un iki anlamı olur: biri- «yay-ox» digəri isə «ça»-yay, yay soyu ailəsi. Deməli, erkən orta yüzillikdə erməni qaynaqlarındakı qala adı «Çauq» Azərbaycan mifoloci inamları ilə, dövlət quruluşu ilə bağlı yaranmış Azərbaycan, türk dili sözüdür.

V.V.Radlovun qeyd etdiyi kimi, «ça» bir çox türk dillərində «yay» deməkdir. Onun «ya», «sa» variantı da vardır. Türk dillərində «ç», «y», «s» səsləri əvəzlənir.

Musa Kalanqatlı qeyd edir ki, qədim erməni dilində IX-X əsrlərə qədər «l» hərfi olmadığından «Çol» «Çoq» şəklində işlənmişdir. Çor isə erməni dilində dəreə sözü mənasını verir.

I.Markvart bu toponimi İran mənşəli hesab edir. I.Q.Əliyev yazır ki, «Çol» adında Strabonun qeyd etdiyi «il» etnonimi gizlənmişdir. Çul o zaman Qafqaz Albaniyasının tərkibinə daxil olmuşdur.

Lak dilində çor sözü dar dərə mənasını verir. A.P.Novoseltsevə görə çul oykonimi Pamir dillərindən olan yaqnoy dilinə aid olub dar dərə mənasındadır(129, 39).

Ərəb mənbələrində də Çol sözünün müxtəlif mənalarına rast gəlinir.

Əl-Kufi qeyd edir ki, ərəbcədən olan əs-Sul dağ kəndinin adı çul etnonimi ilə ilə bağlıdır. Ərəb mənbələrində «Sul xalqı», «Sul keçidi», «Sul darvazaları» «həmsərhəd Sul vilayəti kimi məfhumların işlədilməsi sul –çol soylarının bu yerdə olmalarına, Çola şəhərinin adının onların gəlişi ilə bağlılığına əsaslı sübutdur.

S.T.Yeremyan Çulun təkcə keçid, dərə, şəhər deyil, eyni zamanda xaqanlıq da olmasını göstərir. Bu xaqanlıq indiki Qusar, Xudat, Xaçmaz və Quba rayonlarının ərazisini əhatə edirdi.

S.T.Yeremyanın bu mülahizəsi Q.Voroşilin və S.Əliyarovun Albaniya sərhədlərinin şimalında müstəqil Hun knyazlığı olması barəsindəki mülahizələri ilə həmahəng səslənir. Q.Voroşil Çul barəsində bütün mülahizələr üzərində dayandıqdan sonra belə qənaətə gəlir ki, Çol/Çul öz mənşəyi etibarilə türk sözüdür və çuvaş dilində dərə, qaya mənasını verir və Çol toponimi öz adını məhz həmin sözdən – oronimdən götürmüşlər(46, 38-40).

Çul etnonimi və bu etnonim əsaslı etnotoponimlər haqqında Q.I.Məşədiyev də geniş təhlil vermişdir (53, 62-64).

Çul sözünün arealı çox böyükdür. Azərbaycanın Cəbrayıl rayonunda Çullu, kəndi, Çullu dağı, Zərdabda Çallı Kəndi, Apşeronda Çullu təpəsi, Qubadlıda Çullu dərəsi adlı yerlər vardır(53, 164).

Çola adının hələ təkcə Azərbaycanda 7-dən çox arealı Ağdamda Çulobad; Cəbrayıl-da-Çullu, Qarabağ ərazisində keçmiş Şuşa Zəngəzur və Qaryagin qəzalarında, Qutqaşendə-Corlu, Yardımlıda-Çoryurd, Kəlbəcər, Laçın rayonlarında - Çorman yaşayış məntəqələri; Özbəkistan, İran, Türkiyə, Gürcüstan, Türkmənistan ərazilərində Çol/Sul variantda areallarına rast gəlinir (57, 190-194; 73, 175-179).

R.Eyvazova çul etnonimli etnotoponimin Əfqanıstanın Pərvan adlı mahalında olduğunu qeyd edir(25, 76).

Ermənistan ərazisində 2 yerdə: Qafan və Əzizbəyov rayonları ərazisində kənd adlarında bu etnonim qalmışdır. Hər iki kəndin əhalisi XX əsrin əvvəllərində erməni-müsəlman davasında köçürülmüşdür.

H.Mirzəyev Ermənistanda Dərələyəzdə (Paşalı, Əzizbəyov rayonu) olan Cul kəndi və onun tarixi haqqında ət-rafli məlumat vermişdir(57, 190-194).

Ermənistanda ÇORLU-Qukasyan rayonunda kənd adı; İrəvan xanlığının Talin mahalında kənd adı; ÇUL –İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz mahalında kənd adı; ÇULLU-Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında kənd adı etnotoponimlərinin əsasında çul etnonimi durur. Bu etnotoponimlər Ermənistanın müxtəlif yerlərindədir. Bu da etnotoponimlərin həm Ermənistan ərazisi daxilində, həm də ondan kənarında geniş arealda yayılan olduğunu göstərir.

III FƏSİL

QƏRBI AZƏRBAYCANIN TÜRK MƏNŞƏLİ ETNOTOPONİMLƏRİNİN STRUKTUR, FONETİK, LEKSIK-SEMANTİK VƏ QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qeyd etmək lazımdır ki, etnotoponimlərin struktur, fonetik, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin ayrıca

araşdırılması onların bu xüsusiyyətlərinin digər toponimlərlə müqaisəli təhlili üçün geniş material verir. Bunu nəzərə alaraq bu fəsildə tədqiqat müqaisəli şəkildə aparılacaqdır. Daha doğrusu etnotoponimlərlə yanaşı, toponimlərin müvafiq xüsusiyyəti öyrəniləcək və nəticələrin müqaisə edilməsi yolu ilə oxşar və fərqli cəhətlər aydınlaşdırılacaqdır.

3.1. Ermənistanın türk mənşəli etnotoponimlərinin struktur xüsusiyyətləri.

Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli etnotoponimlərin struktur tiplərə görə ümumi mənzərəsini araşdırmaq üçün onları sadə, düzəltmə mürəkkəb və çoxkomponentli toponimlər şəklində qruplaşdırmaq məqsəda uyğundur.

Quruluşca sadə etnotoponim olmayan toponimlər.

Bu tipli toponimlər sayca böyük çoxluq təşkil etmir. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, quruluşca sadə saydığımız bir çox toponimlərin tərkib ünsürlərini müəyyənləşdirmək çətindir. Ola bilsin ki, onların müəyyən Qisminin ilkin formaları başqa şəkildə olmuşdur. Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli toponimlər sırasında quruluşca sadə olanlara aşağıdakı toponimləri aid etmək olar: Avuş, Arpa, Bahar, Bədəl, Vedi, Qoytur, Doqquz (Doxquz), Dərə, Zaq, Zağa, Zar, Eylas, Elar, Zeyvə, Zeytə, Zor, Zorba, Ibiş, Yeşil, Yuva, Kotyak, Maqda, Manes, Moz, Mor, Mos, Moğes, Muz, Məzrə, Pipis, Polad, Por, Sos, Tolk, Tərp, Urut, Xot, Şahab, Şəfəq, Şəhriz, Hasik, Haxs, Hovit, Cələb, Cəngi, Gyabut, Gomur, Gümüş, Güney, Göl, Əyar və s.

Quruluşca sadə etnotoponimlər.

Belə etnotoponimlər də sayca çox deyildir. Əlbəttə quruluşca sadə etnotoponimlərin çox olmaması təbiidir. Çünki hər bir etnotoponimin əsasında etnosun adı durmalıdır. Etnosların

sayı isə dildəki sadə sözlərə nisbətən çox-çox azdır. Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli etnotoponimlər sırasında quruluşca sadə olanlara aşağıdakıları aid etmək olar: *Aban, Abar, Avar, Qaşqa, Zod, Kəvər, Sisyan, Çul, Cul, Uz, Gümrü, Ozan, Koğ* və s. Qeyd olunan sadə etnotoponimlərin tərkib hissələrinə parçalanması bir-çox hallarda çətinlik törədir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, belə etnotoponimlərdə fonetik dəyişmələr daha çox nəzərə çarpır. Məsələn, Avdal etnotoponimi Ağ hün tayfası olan qədim Abdal tayfasının adıdır. Burada b-v əvəzlənməsi özünü göstərir. Yaxud Avşar etnotoponiminin adının əsasında əfşar tayfa adı durur. Bu halda həm sait, həm də samitlərdə əvəzlənmə aşkardır. Abnik etnotoponiminin əsasında isə aban tayfa adı durur. İlk variantdakı sözdən a saiti düşmüşdür. Ehtimal ki, bu söz sonralar –ik şəkilçisi qəbul etmişdir. Şəkilçi sözə kiçiltmə mənası da verə bilər. Quruluşca sadə etnotoponimlərlə etnotoponim olmayan quruluşca sadə toponimlərin müqaisəsi göstərir ki, burada əsas fərq mənanın aydınlığı ilə bağlıdır. Məlumdur ki, etnotoponimlərin izahı zamanı bu etnotoponimlərin tərkibinə daxil olan tayfanın adının izahı əsas götürülür və onun mənasına görə şərh, etimoloji təhlil verilir. Lakin bir sıra tayfa adlarının izahı zamanı müəyyən çətinliklər meydana çıxır. Konkret olaraq etnosun adının hansı mənanı verməsini bir sıra hallarda aydınlaşdırmaq mümkün olmur. Çünki tayfanın adlandırılması zamanı nəyin əsas götürülməsi haqqında elmi məlumat, yaxud fakt əldə etmək çətindir. Bu zaman dildəki ümumişlək sözlərə oxşarlığa görə etimoloji təhlil aparmaq da qüsurlu olub səhv nəticəyə gətirib çıxara bilər. Digər, yəni etnotoponim olmayan toponimlərin əsasında isə bir çox hallarda dilin ümumişlək sözləri durur. Hər iki qrupda tərkib ünsürlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı çətinliklərə rast gəlinir. Belə ünsürləri müəyyənləşdirmə etnotoponimlərdə daha mürəkkəb səciyyə daşıyır. Etnotoponimin əsasında tayfa adının durması onun başqa söz əsasında şərhinə imkan vermir. Bu cür yozumlar etnotoponimi

başqa onomastik vahid kimi izah etməyə aparıb çıxarır. Ümumilikdə götürüldükdə isə quruluşca sadə toponimlər daha çox oxşar səciyyəlidir.

Quruluşca düzəltmə olan etnotoponimlər. Quruluşca düzəltmə olan toponimlər sadəyə nisbətən çoxluq təşkil edir. İstər düzəltmə etnotoponimlərin, istərsə də etnotoponim olmayan düzəltmə toponimlərin düzəlməsində oxşar ünsürlər iştirak edir. Bu səpkidə aparılan araşdırma əsaslı fərqlər üzə çıxarmır. Aşağıdakı misallarda oxşarlıq elementləri özünü aydın göstərir. Nümunələrdə etnotoponimlər mötərizədə ixtisarla (etn) qeyd olunmuşdur.

Avadlar, Abdallar(etn), Abdallar(etn), Azaklar(etn), Bayatlar(etn), Ayaslı/Ayazlı, Aynalı(etn), Ayrım(etn), Aralix, Almalı, Armudlu, Alçalı, Arpavar, Acıbac, Ağazor, Baburlu (etn), Bazarcıq, Bazmavan Balıxlı/Balıqlı (etn), Bayramlı (etn), Barana, Baxçalar, Başnalı/Başnəli(etn), Başkənd, Başgərin.

-lar, -lər cəm şəkilçisinin artırılması ilə toponimlərin və etnotoponimlərin yaranmasında fərq nəzərə çarpmır. Baş komponentinin daxil olduğu toponimlərin sırasında etnotoponimlər yoxdur. Yuxarıda istisna hal kimi Başnalı/Başnəli etnotoponimi qeyd olunmuşdur. Lakin bu etnotoponimin əsasında əslində baş ünsürü durmur. Bu və Boznəli etnotoponimlərinin əslində Basin tayfasının adı durur. Bu sözdə fonetik dəyişmə baş vermişdir. İlk variant yəqin ki, *Basineli* olmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş el sözünün (eli – el+i) –lı, -li, -lu, -lü sözdüzəldici şəkilçisi ilə qarışıq salınması bir sıra hallarda quruluşuna görə mürəkkəb toponimlərin düzəltmə toponimlər cərgəsinə daxil edilməsinə səbəb olmuşdur. Birəli etnotoponimi haqqında da eyni fikirləri irəli sürmək mümkündür. Altay dillərində birə kiçik çay anlamında işlənir. Tədqiqatçılar haqlı olaraq bu kəndin adını kiçik çay anlamı ilə bağlamırlar. Onlar kəndin adının peyrəlu tayfasının adından yaranması fikrini irəli sürürlər (21, 157). Çox güman ki, bu toponimdə də el formantı vardır.

Başqa nümunələri nəzərdən keçirək. Bağçılıq, Becazlı/Becazlu/ Becazin, Bitlicə, Boğutlu, Bulaqlı, Buğdaşen Qamışqut, Qazançı (etn), Qaltaxçı (etn), Qanlı(etn), Qalacıq, Qalaça, Qapılı, Qaral, Qaranlıq, Qaçaqan (etn), Qovuşuq, Qovşut, Qonçalı, Quşcu/Quşi (etn), Qəzənfər, Qədirli (etn), Qəmərli (etn).

Qaçaqan türkmənşəli bir elin adıdır. Bu etnotoponimin qaç+ağan şəklində morfemlərə ayrılması, zənnimizcə, özünü doğrultmur. Qeyd olunan nöqtəyi-nəzərdən məsələyə yanaşdıqda bu etnotoponimin quruluşca düzəltmə olması istisna edilə bilər. Eyni zamanda, etnotoponimin izahı və müəyyən komponentlərə ayrılması məsələsi də aşkar deyildir.

Quşcu/Quşi/Quşcu etnotoponimdir. Bu sözün quş+çu şəklində parçalanması da düzgün deyildir. Etnotoponimin əsasında qədim türkmənşəli Kuşi tayfasının adı durur. Onun quş sözü ilə heç bir bağlılığı yoxdur.

Damcılı, Darabas, Darğalı, Daşlı, Daharlı, Debetaşen, Dirəklər Dornı, Dostluq, Dəvəli, Dədəli, Dəlilər, Dəlləkli, Dəmirçi, Evli (etn), Evcilər (etn), Erdapın, Zolaxaç, Zöhrablı, Zəngilər (etn), Zəhmət, İydəli (etn), İlanlı (etn), İmirli (etn), İnəkli Yaqublu, Yaycı (etn), Yamanlı, Yasovul, Yekanlar, Yengicə, Kalara, Kaftarlı, Kacaran(etn), Ketran, Künən (Getaşen), Keçili, Kotanlı, Kotigex, Körpəli, Kələli, Kəngərli(etn), Kərpici, Ləmbəli, Maqmucuq, Mastara, Mahmudlu (etn), Mehrablı, Mehriban, Muncuxlu, Murad təpə, Musluqlu, Muğumlu, Məliklər, Məsimli, Məcidli, Nubaraşen, Nərziravan, Nərimanlı, Oğruca, Paşalı, Püşkək, Pənah, Revazlı, Reyhanlı (etn), Saybalı, Samurlu (etn), Sarvanlar (etn), Saçlı, Siçanlı(etn), Songurlu, Spitaq, Susuz, Söyütlü, Tamamlı, Toparlı, Toxluca(etn), Tülnəbi, Təkiyə, Təkərli(etn), Təngirli, Uzunlar, Xalisə, Xancıgəz, Çanaxçı, Çarxec, Çaxmaq, Çivinli, Çiqdamlı, Çizixlər, Çiftəli, Çloxan, Çorlu(etn), Çotur, Çubuxlu, Çubuxçu, Çırxılı, Çəmbərək, Şabadin, Horadiz, Şahablı, Şağalı, Şeyx Hacı, Şenataq, Şidli(etn), Şirazlı, Şirvancıq(etn), Şorlu(etn), Şıx-

lar, Hamamlı, Cinni, Comərdli, Cır-cır, Cəbəçəli, Cənnətli, Güd-
güm, Gülablı, Güldüz, Güllüçə, Gülüstan, Günəşli, Gödəkli(etn),
Gözlü, Göllü, Göran(etn), Gərgər(etn), Öysüz, Ördəkli, Əzizli,
Əlili, Ələyəz, Ərəvus, Əfəndi.

Ouruluşca mürəkkəb olan etnotoponimlər.

Bu toponimlərin tərkibinə daxil olan komponentə görə müəyyən qruplara bölünə bilər. Ən çox nəzərə çarpan komponentlər aşağıdakı sözləri əhatə edir: bəy, xan, ağa, müxtəlif antroponimlər, zor, qışlaq, kilsə, çay, xana, kənd, bulaq, qala, qaya, arx, qara, boz, sarı, vəng, daş, dərə, baş, tərə, tala və s. Göstərilən tipli mürəkkəb toponimlərə aid nümunələri nəzərdən keçirək.

Tərkibində bəy komponenti olanlar. Avdıbəy, Sultanbəy, Köçbəy, Oğurbəyli, Tecrabəy, Xeyirbəyli, Əlibəyli, Həsənbəyli.

Tərkibində dzor komponenti olanlar. Aynadzor.

Tərkibində xan komponenti olanlar Adamxan, Imirxan, Uluxanlı.

Tərkibində ağa komponenti olanlar Avdalağalı.

Tərkibində antroponim olanlar . Allahverdi, Babakişi.

Tərkibində qışlaq komponenti olanlar. Dədəqışlaq, Qutniqışlaq, Ağcaqışlaq.

Tərkibində kilsə komponenti olanlar. Alakilsə, Ağkilsə, Qızılkilsə, Arazdöyən, Qarakilsə, Ortakilsə, Göykilsə, Xaçkilsə.

Tərkibində çay komponenti olanlar Arpaçay (qəsəbə).

Tərkibində xana komponenti olanlar Astaxana, Bəzixana, Misxana.

Tərkibində kənd komponenti olanlar Ağkənd, Dərəkənd, Balakənd, Düzkənd, Daşkənd, Keşişkənd, Qızılkənd, Kilibəkənd, Məlikkənd, Paşakənd, Meşəkənd, Lələkənd, Kərimkənd, Ortakənd, Təzəkənd, Xozikənd, Çaykənd, Həbibkənd, Həsənkənd, Gölkənd, Ərzəkənd, Yenikənd, Zərkənd, Xaçkənd, Ağkənd, Cücəkənd.

Tərkibində bulaq komponenti olanlar Ağbulaq, Qarabulaq, Qoşabulaq, Qurdbulaq, Qoturbulaq, Gödəkbulaq, Güllübulaq, Korbulaq, Soyuqbulaq, Çiçəkbulaq.

Tərkibində qala komponenti olanlar Ağqala, Daşqala, Tovuzqala, Torpaqqala, Şirəqala.

Tərkibində qaya komponenti olanlar Qayabaşı, Qaraqaya, Şişqaya.

Tərkibində arx komponenti olanlar Ağcaarx, Kələkarx, Kərimarx.

Tərkibində qara komponenti olanlar Qaraboya, Qaraburun, Qaraqala, Qaraqula, Qaradaş, Qaradağlı, Qaraman, Qaraisa, Qaraməmməd, Qaranamaz, Qaraçanta, Qarahəmzəli, Qaracoran.

Tərkibində boz komponenti olanlar Bozdoğan, Bozigeğ.

Tərkibində vəng komponenti olanlar Qoşavəng, Qızıləng.

Tərkibində daş komponenti olanlar Qızıldaş, Dəlikdaş, Tomartaş, Bəhdaş.

Tərkibində say olanlar : Qırxbulaq, Qırxdəyirman.

Tərkibində dərə komponenti olanlar: Dərəkəy, Dərəçiçək, Dərəgyuğ, Ovandərəsi, Gözəldərə.

Tərkibində baş komponenti olanlar. Kərkibaş, Kəsikbaş, Sarıbaş.

Tərkibində təpə komponenti olanlar Təpədibi, Təpədolq
Tərkibində oba komponenti olanlar . Uzunoba.

Tərkibində tala komponenti olanlar. Uzuntala.

Tərkibində qurd komponenti olanlar. Qurdqulaq, Qurdqulu.

Tərkibində oğlu komponenti olanlar Oxçuoğlu, Talıboğlu, Cəlaləli.

Tərkibində sarı komponenti olanlar Sariyer, Sarıyaqub, Sarıserçə.

Tərkibində qoç komponenti olanlar. Qızılqoç.

Tərkibində gül komponenti olanlar. Qızılgül.

Tərkibində abad komponenti olanlar. Abbasabad

Mürəkkəb toponimlərin tərkibində başqa komponentlərə də rast gəlinir. Həmin toponimlərə aid nümunələri ayrıca qruplar deyil, ümumi bir qrupda birləşdiririk.

Digər komponentli mürəkkəb toponimlər.

Ağzıbir, Ağhəmzəli, Aysəsi, Arıxvəli, Kuylasar, Boğazkəsən, Bəyzadə, Bəkyand, Bəriyabad, Varmaziyar, Vağarşabad, Vəligeç, Qazarapat, Quldərviş, Qulucan, Quləli, Qurumusulu, Qlıçataq, Danagirməz, Donuzyeyən, Düzxarab, Dəymədəğıl, Dəliqardaş, Dərbənd, Elləroyuğu, İlançalan, İlxıabi, İmanşalı, İtqıran, Yelqovan, Yeniylol, Yenigöy, Keşişverən, Kolagirən, Kosaməmməd, Karvansara, Pirmələk, Ocaqqulu, Satanaxaç, Svanverdi, Sirkətas, Sarıgeğ, Subatan, Sultanabad, Sədibağdı, Səmədərvış, Sərdarabad, Tayçarıx, Toxaşalı, Təkcəyurd, Xaçaparax, Xaçdaraq, Xaçdur, Çaybasar, Şavarut Hacılar, Haçasu, Şirabad, Cadqıran, Canəhməd, Cəfərabad, Gürcüel, Göyyoxuş, Göykümbət, Əlikuçək, Əmirxeyir, Əskinara, Qızılörtən

İndi isə Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli mürəkkəb etnotoponimləri araşdıraraq və onların tərkib komponentlərin müəyyənləşdirək.

Aşağıdakı mürəkkəb etnotoponimlər qeydə alınır: Abbasabad, Ağzıqanlı, Bayatdağı, Bayraməlikənd, Balaqaraqoyunlu, Basarkeçər, Bəydili, Bozdoğan, Qazangöl, Qarabağ, Qaraqoyunlu, Qaradağlı, Qaradəli, Qaraisa, Qarapapax, Qarahacılı, Qarahəmzəli, Qaraçamux, Qarğabazar, Qarqanktəpə, Qasıməli, Quqarçay, Qurdqala, Qursalı, Əlibəyli, Əliqızıl, Əliqırıq, Əlikəmərli, Əlikuçək, Əlpinçay, , İrabad, İtqıran, Kərkibaş, Kınıqkənd, Kolagirən, Korkeçilər, Körpüqulaş, Gəzərbad, Göyərçinqala, Gölkənd, Gölçiqin, Mantaşkəsən, Oğuzbatır, Oğuztaş, Oxçuoğlu, Öküzdağ, Tavusköklü, Tatluqışlaq, Tovuzqala, Tovuzgönlü, Xazarabert, Xınzırək. Xınzırək, Çivandərə, Çiryuxla, Çırmanis, Calaloğlu, Camışcur, Şakabad, Şəkikan, Şeişədil, Şirakqala, Şirakqoç, Şorəli,

Şorkənd, Şuraqel, Şurakuz. Qeydə alınmış bu mürəkkəb etnotoponimləri komponentlərinə görə quruplaşdırmaq.

Tərkibində abad komponenti olanlar. Abbasabad, Gəzərbad, Şakabad, İrabad

Tərkibində dağ komponenti olanlar. Bayatdağı, Öküzdağ

Tərkibində kənd komponenti olanlar. Bayraməlikənd, Kınıqkənd, Gölkənd, Şorkənd

Tərkibində bala komponenti olanlar. Balaqaraqoyunlu

Tərkibində bəy komponenti olanlar. Bəydili, Əlibəyli

Tərkibində boz komponenti olanlar. Bozdoğan

Tərkibində göl komponenti olanlar. Qazangöl

Tərkibində bağ komponenti olanlar. Qarabağ

Tərkibində qara komponenti olanlar. Qaraqoyunlu, Qaradağlı, Qaradəli

Tərkibində papaq komponenti olanlar. Qarapapax

Tərkibində antroponim olanlar. Qarahəmzəli, Qaraisa

Tərkibində hacı komponenti olanlar. Qarahacılı

Tərkibində bazar komponenti olanlar. Qarğabazar

Tərkibində təpə komponenti olanlar. Qarqanktəpə

Tərkibində dərə komponenti olanlar. Çivandərə

Tərkibində çay komponenti olanlar. Quqarçay, Əlpinçay

Tərkibində qurd komponenti olanlar. Qurdqala

Tərkibində baş komponenti olanlar. Kərkibaş

Tərkibində oğlu komponenti olanlar. Oxçuoğlu, Calaloğlu

Tərkibində qışlaq komponenti olanlar. Tatluqışlaq

Tərkibində qala komponenti olanlar. Tovuzqala, Şirakqala, Göyərçinqala

Tərkibində keçi komponenti olanlar. Korkeçilər

Tərkibində batır komponenti olanlar. Oğuzbatır

Tərkibində daş komponenti olanlar. Oğuztaş

Tərkibində dil komponenti olanlar. Şəmşədil

Tərkibində qoç komponenti olanlar. Şirakqoç

Digər komponentli mürəkkəb etnotoponimlər.

Körpüqulaş, Tovuzgönlü, Xazarabert, Xıncırək. Xıncırək, Şurakuz Çiryuxla, Çirmanis, Camışcur, Şəkikan, Şuraqel, Tavusköklü. Kolagirən, Gölçiqin, Əlikuçək, Manntaşkəsən, Qaraçamux, Basarkeçər, Ağzıqanlı, Əliqızıl, Əliqırıq, Əlikəmərli, Itqıran, Qasıməli, Şorəli, Qursalı

Göründüyü kimi mürəkkəb etnotoponimlər tərkibinlərin-dəki komponentə görə müəyyən qruplara bölünürlər. Bu komponentlərin ümumiyyətlə mürəkkəb toponimlərin tərkibində rast gələn komponentlərlə müqaisəsi göstərir ki, tərkib elementlərinə görə əsaslı fərqlər demək olar ki, yoxdur. Mürəkkəb toponimlərin komponenti kimi çıxış edən kənd, dağ, təpə, dərə, daş, boz, sarı, qara, bəy, xan, hacı, qurd, qıraq, qışlaq, kəmər və sair mürəkkəb etnotoponimlərdə də işlənir. Bilavaistə etnotoponimlə bağlı olan əsaslı fərqli cəhət mürəkkəb etnotoponimlərdə komponentlərdən birinin etnosun adını bildirməsindən irəli gəlir. Bu isə belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, toponimlərin yaranmasında və düzəldilməsində ümumi bir proses əsasdır. Linqvistik təhlildən aydın olur ki, toponimlərin düzəlməsində iştirak edən dil vasitələri eynilik təşkil edir. Digər dil vahidlərindən fərqli olaraq onomastikada onomastik vahidlərin yaranmasında müəyyən formantlardan istifadə olunması da özünü göstərir. Bu da xüsusi leksika üçün ümumi bir cəhətdir. Məsələn, terminlərin yaranmasında dilin öz sözdüzəltmə vasitələri ilə yanaşı terminelementlərdən istifadə edilir. Yuxarıda nəzərdən keçirilmiş mürəkkəb etnotoponimlərdə hələlilik ayırmaq mümkün olan bir etnotopoformant nəzərə çarpır. Bu etnotopoformant el sözüdür. Boşneli, Boznəli, Qasıməli, Şorəli, Qursalı tipli etnotoponimlərin tərkibindəki alı, əli, eli komponentinin əsasında el sözü durur. Biz belə hesab edirik ki, bu söz etnotopoformant kimi qəbul oluna bilər.

Qurulusca çoxkomponentli olan etnotoponimlər.

Ermənistanın türk mənşəli toponimlərinin böyük bir hissəsi çoxkomponentli toponimlərdir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, komponentlərin bir qismi eyni qəbildən olub böyük, kiçik, aşağı, yuxarı, baş, qıraq sözlərinin sadə, düzəltmə və mürəkkəb toponimə artırılması ilə düzəlmişdir. Çoxkomponentli toponimlər tarixi inkişafın müəyyən mərhələsində müxtəlif səbəblərdən yaranmışdır. Əsas səbəb əhalinin miqrasiyası ilə əlaqələndirilə bilər. Əvvəlki fəsildə qeyd olunduğu kimi miqrasiyanın özü müxtəlif səbəblərdən irəli gəlir. Daha qədim dövrə getdikcə miqrasiyanın əhalinin müəyyən ərazidə artmasının yeni yaşayış məskənlərinin yaranması ilə nəticələndiyi aydın hiss olunur. Şübhə yoxdur ki, aşağı, yuxarı, böyük, kiçik, baş və bu qəbildən olan sözlərin artırılması ilə düzələn toponimlər kəndlərin, yaxud yaşayış məntəqələrinin böyüyüb iki yerə bölünməsi ilə yaranmışdır. Burada miqrasiya məsafəcə uzağa deyil, yaxın ərazilərə olmuşdur. Göstərilən qaydada yaranmış Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərə aid külli miqdarda nümunələr gətirmək mümkündür. Məsələn, Aşağı Adyaman, Aşağı Aylanlı, Aşağı Alçalı, Aşağı Axta, Aşağı Ağbaş, Aşağı Ağcaqala, Aşağı Qanlıca, Aşağı Qarabağlar, Aşağı Qaraqoymaz, Aşağı Qaranlıq, Aşağı Qarxun, Aşağı Quylasar, Kolanlı Aralıx, Aşağı Dvin, Aşağı Zağalı, Aşağı Necili, Aşağı Pirtikən, Aşağı pürülü, Aşağı Türkmənli, Aşağı Gözəldərə, Baş Abran, Böyük Arıxvəli, Böyük Vedi, Böyük Qarakilsə, Böyük Qaragün, Böyük Keyti, Böyük Kəpənək, Böyük məzrə, Böyük Şiştəpə, Böyük Şöllü-Dəmirçi, Böyük Şəhriyar, Böyük Camışlı, Böyük Gilanlar kəndi, Yeni Bəyazid, Yuxarı Adyaman, Yuxarı Aylanlı, Yuxarı Ağbaş, Yuxarı Ağdan, Yuxarı Ağcaqala, Yuxarı Qanlıca, Yuxarı Qaraqoymaz, Yuxarı Qarxun, Yuxarı Quylasar (Kuylasar), Yuxarı Kürdəkənd, Yuxarı Necili, Yuxarı Pirtikən, Kiçik Arıxvəli, Kiçik Qarakilsə, Kiçik Ket, Kiçik Kəpənək, Kiçik Mirzə, Kiçik Şiştəpə, Kiçik Şorlu Dəmirçi, Kiçik Şəhriyar, Kiçik Gilanlar.

Tədqiqat quruluşca çoxkomponentli olan etnotoponimlər əsasında aparıldıqda da oxşar nəticələr alınır. Daha doğrusu yuxarıdakı nümunələrdən qurluşca çoxkomponentli olan etnotoponimləri ayırısaq görərik ki, bu toponimlər ümumi mənzərədən kənara çıxmır. Yenə də yuxarı, aşağı, böyük, kiçik komponentlərinin işlənməsinin şahidi oluruq. Bu da təbiidir. Çünki bütün hallarda söhbət yer adlarından gedir. İstiqamət, ölçü bildirən sözlər belə yer adlarının bir-birindən ayrılması, fərqləndirilməsi üçün istifadə edilmişdir.

Maraqlıdır ki, Ermənistan ərazisində bir komponenti Molla və ya Hacı sözləri olan toponimlər də az deyildir. Məsələn, Molla Bayazet, Molla Bədəl, Molla Dursun, Molla Eyyublu, Molla Musa, Molla Göyçə və s.

Tərkibində Hacı komponenti olan toponimlər də müəyyən çəkiyə malikdir. Məsələn, Hacı Bayram, Hacı Qara, Hacı Qara, Hacı Muğan, Hacı Nəzər, Hacı Xəlil və s. Təbii ki, bu komponentlər etnotoponimlərin tərkibində işlənmir. Çünki hacı, molla komponentləri konkret fərdlərlə bağlı işlədilir. Etnotoponimlər isə fərdə deyil etnosa aiddir və daha ümumi məzmun kəsb edir. Beləliklə, etnotoponimlər və etnotoponim olmayan toponimlərdə bir fərq özünü göstərir. Etnotoponim olmayan toponimlərin müəyyən qismi konkret fərdlə bağlı informasiya əsasında da yarana bilirsə, etnotoponimlər belə konkretləşmiş informasiya daşımır.

Tərkibində hacı, molla komponentləri olan toponimlər söz birləşməsi şəklindədir. Mürəkkəb toponimləri təhlil edərkən, tərkibində yuxarıda qeyd olunmuş sözlərin işləndiyi toponimlərin qeydə alınması faktı ilə üzləşmişdik.

Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin bir hissəsi relyefin xüsusiyyətlərini özündə ifadə edir. Məsələn, Alaçıq qaya, Boz yoxuş, Qızıl təpə, Kaha binası, Keçəl təpə, Kişmiş bulaq və s.

Axund Bzovan, Vəli Ağalı, Qızıl Teymur, Nəcəfli binası, Polad Ayrım, Türk Qarakilsəsi, Şorlu Mehmandar, Heydər bəy,

Hüseynqulu, Ağalı tipli toponimlər daha çox şəxs adları ilə bağlıdır. Çox güman ki, həmin toponimlərdə yaşayış məntəqəsini salan əsas şəxslərin adları toponimdə əksini tapmışdır.

Quru Araz, Dovşan qışlaq, Illi Qarakilsə, Kolanlı aralıx, Məzrə Şorsu kəndi, Şamburd dərəsi, Ulya Sarvanlar tipli toponimlərin yaranmasını isə müxtəlif səbəblərlə izah etmək mümkündür.

3.2. Ermənistanın türk mənşəli etnotoponimlərinin fonetik xüsusiyyətləri.

Onomastik vahidlərin fonetik dəyişikliklərə uğraması daha çox müşahidə edilir. Bu cəhət müxtəlif səbəblərlə izahlanır. Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyə ki, onomastik vahidlərin böyük bir qismi tarixən qədim dövrlərdən yarandığı üçün onlar dilin inkişafı nəticəsində müəyyən dəyişmələrə məruz qalırlar. Bu xüsusiyyət etnonim və etnotoponimlərdə özünü daha çox büruzə verir. Müəyyən fonetik dəyişmələrə uğrama, məruz qalma dil əlaqələrindən, linqvistik arealdan və həmçinin nitq xüsusiyyətlərindən doğan qanunauyğun hadisələr sırasına daxildir. Yer adlarında fonetik dəyişmə ümumi leksik fonda nisbətən ləng baş versə də, onlar öz izlərini yaxşı saxlayırlar. Bununla yanaşı, onu da qeyd etmək lazımdır ki, onomastik vahidlərdə, o cümlədən yer adlarında elə dəyişmələr baş verir ki, onları asanlıqla bərpa etmək mümkün olmur. Bu zaman bəzi adların linqvistik təhlili ilə əlaqədar olan fikirlərin çoxu bir-birini tamamlamaq əvəzinə, biri o birini təkzib edir. Qəbilə və tayfa adları əsasında yaranan etnotoponimlər, xüsusən areal etnotoponimlərdə fonetik dəyişmələr aşkar hiss edilir. Konkret nümunələrə müraciət edək. İkinci fəsildə Abas tayfasının adı əsasında yaranmış etnotoponimləri nəzərdən keçirdik. Bu tayfanın adı haqqında maraqlı fikirlər vardır.

Tatarıstanda Apas kəndi, Apastovo rayonu, Apaç kəndi, Apaz kəndi vardır. Kazan xanlığında Aqaç-Aqan-Opaç kəndləri olmuşdur(102, 284).

Tarixi mənbələrə görə xəzərlərin avaz və ya abas tayfası, peçeneqlərdə abas tayfası olmuşdur. Peçeneqlərdə Abas şəxs adı da işləkdir (141, 40). Qeyd etdiyimiz kimi ərəb dilindən keçmiş Abbas antroponimi və onunla bağlı toponimlər də az deyildir. Verilmiş nümunələrdə ç-z-s keçidləri aydın hiss olunur. Bunula yanaşı, aqaç-avn-apaç sırasındakı n fonemini izah etmək müəyyən çətinlik yaradır. Fonetik dəyişmələr baxımından türk mənşəli Əfşar, Gəncə, Şəki, Qayı, Qarxun, Kəmə, Boyat etnik anlayışlı adlar xarakterikdir.

Əfşar tayfasının izi Abşeron, Avaş (Şamaxı), Avuş (Şərur), Avur (Yardımlı), Avşar (Ağcabədi) yer adlarında saxlanmışdır. Kürdovşarı muğam adında da əfşar tayfasının izi mühafizə olunur. Tədqiqatçıların diqqətini daha çox əfşar tayfası ilə bağlı Abşeron sözünün quruluşu cəlb edir. A.Məmmədov Abşeron sözünün izahı ilə əlaqədar yazır: «...rus tarixçisi və etnoqrafı N.Zeydlis və coğRafiyaşunas I.Qan Abşeron sözünün «Ab-şoran» sözündən əmələ gəldiyini sübut etməyə səy göstərmişdir. Lakin bu fikrin heç bir elmi əsası yoxdur. Azərbaycanda aparılan son tədqiqatlar göstərir ki, Abşeron, «Əfşarani» sözünün təhrif edilmiş formasıdır. Bu toponim isə tayfa adı ilə bağlıdır.

Q.Qeybullayevin məlumatına görə I.P.Petruşevski əfşar tayfa adını etnik cəhətdən təhlil edir. Belə fikir irəli sürür ki, həmin tayfa Qacarlarla birlikdə Monqol qoşunları ilə Orta Asiyadan İrana gəlmişlər. Onların bir hissəsi isə Teymurləng zamanında Azərbaycana köçürülmüşdür.

Bizə elə gəlir ki, əfşar|afşar adında 2-ci heca təşkil edən şar komponentinin özü qədim sözyaratma Vasitəsidir. Çünki bu komponentin özü qədim sözyaratma vasitəsidir. Çünki bu komponentin özü qaraşar, alışar sözlərində işləndiyi kimi onun

«sar» formasında anlautda işlənməsi Qusar, Amsar kimi toponimik vahidlərdə təsadüf edilir.

Bu mənada təsəvvür edilməlidir. Bu mənada Azərbaycan ərazisindəki avaş, avuş və avur yer adlarının mənşəyini də eyni kökdən hesab etməyə tam əsas vardır. Əfşar /Afşar sözündə v(f) səsi keçidi qanunauyğun olduğu üçün həmin qanunauyğunluq eyni dərəcədə Avaş, Avuş, Avur adlarının 1-ci komponentlərinə də şamil edilə bilər.

Peçeneq tayfa adı ilə bağlı etnotoponimlər Ermənistan ərazisində az deyildir. Bu tayfanın adında da fonetik dəyişmələr özünü göstərir. Şahbuz rayonunda Bişenek oykonimi vardır. Bu adın arealı Gürcüstan, Şimali Kafkazi əhatə edir. Osetiyanın müasir toponomik sistemində də bitsenqa toponimi vardır.

Ukraynada peçeneq Xarkov vilayətində və Ivanofrankovskda, Belorusiyada Peçenecen toponimləri qeydə alınmışdır (96, 34-35).

Rumınıyada Peçenyaqa və Biçeneq variantları vardır. Türkiyədə dörd Peçeneq adlı toponim, İranda Bidcenabad, Bid-cenavand toponimləri qeydə alınmışdır (96, 35). Göründüyü kimi p-b, ç-c, q-k keçidləri özünü göstərir.

Özbək, altay, qaraqalpaq və sair türkdilli xalqların tərkibində tayfa, nəsil, qəbilə adı kimi işlənən as//az (130, 204-205) etnoniminə hələ qədim türk yazılarında az budun (az xalqı) şəklində rast gəlmək olur.

Orta əsr mənbələrində türkdilli az tayfalarının adı Şimali Qafqazdan tutmuş Orta Asiya və Altaya qədər yayılmışdır, lakin daha qədim mənbələr (xett, urartu, latın, erməni və s) az etnonimini Kiçik Asiyadan Azərbaycana qədər müşayiət edir. Bu mənbələrdə az sözü etnonim və etnotoponim kimi xatırlanır: Azzi ölkəsi (xett), Aza//haza məntəqəsi (latın), Aza etnotoponimi (urartu) və nəhayət, indiki Aza kəndi (Naxçıvanda).

Qədim erməni mənbələrində işlənən Asiaçpor (aslaların çökəkliyi), Asiaçor (asın dərəsi) toponimlərindəki as tayfalarının

gürcü abidəsində qəbilə başçılarının adı Baqatur şəklində verilən as tayfalarının Azərbaycanda, Şimali Qafqazda, Orta Asiyada xeyli izi qalmışdır. Təbəri (VIII əsr) As-tarxan adını qeyd etmişdir. Astarxan// Həştərxan, Astara, Aştarak (Ermənistanda) toponimləri də həmin as etnonimini əks etdirir.

Müxtəlif tarixi mənbələrdə xatırlanan bu etnonim as//os//aş//yaz//uz allomorfları ilə nəzəri cəlb edir. Həmin allomorfları *as//az* arxetiplərindən törəmə hesab etmək olardı, yəni səstərtimi (h,y) ilə, a-o-u, s-ş dəyişmələri və z*/s paralelliyi ilə göstərilən variantları izah etmək mümkündür. Lakin tarixi mənbələrdə as//az etnoniminin kas//kaz//xaz tipli paralelləri də qeyd olunmuşdur ki, bu da həmin arxetipləri bərpa etməyə imkan vermir. Ona görə də ilkin saiti larinqal a şəklində bərpa etmək lazım gəlir.

Artıq həmin yuvadan törəyən az//as və kaz//kas etnonimlərinin –pi,-aq,-ar,-it formantları ilə işlənən kaspi, kasaq//kazax, kazar//xəzər, azar//azər, kasit variantlarını izah etmək çətinlik törətmir. Azar//Azər etnotoponimi sonralar baqan//bacan//becan//bayqan allomorfları ilə işlənən sözlə birlikdə Azərbaycan toponimini yaratmışdır (65, 113).

Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli etnotoponimlərdə fonetik dəyişmələr və fonetik hadisələrlə bağlı külli miqdarda başqa misallar da göstərmək mümkündür.

3.3. Ermənistanın türk mənşəli etnotoponimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri.

İndiyədək dilçiliyimizdə leksik və semantik yolla yeni sözlər yaranmasının sərhəddi dəqiq müəyyənləşdirilməmiş, leksik yolla söz yaratmanın mahiyyəti tam aydınlaşdırılmamışdır.

Dildəki xüsusi adların böyük bir qismi appelyativlərin köməyi ilə yaranır. Bu hadisə özünü toponimiyada da geniş şəkildə

göstərir. Ona görə də onomastik vahidlərin leksik xüsusiyyətlərini öyrənərkən bu məsələyə fikir verilməlidir.

Təbii ki, dildəki bütün appelyativlər onomastik vahidlərin yaranmasında iştirak etmir. Apelyativlərin müəyyən qismi bu prosesdə fəal və məhsuldardır. Bu mühüm dil hadisəsi onomastik leksikadakı bütün xüsusi adlar qrupunu əhatə edir. Məsələn,

Ümumi söz	Xüsusi ad
Abad	Abad (k)
Ağ+bənd	Ağbənd (q)
Ağ+bulaq	Ağbulaq (p)
Ağ+qaya	Ağqay a
Balıq-çı	Balıqçı (q)
Balıq-çı-lar	Balıqçılar (q)
Böz+binə	Bözbinə (k)
Qala+ça	Qalaça (k)
Qamış-lı	Qamışlı (k)
Qara+bağ-lar	Qarabağlar (k)

Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də leksik yolla söz yaratma prosesi ən qədim derivatoloci hadisədir. Bu prosesdə heç bir qrammatik vasitə olmadan sözlər dəyişir, ümumilik bildirməklə yanaşı, xüsusi obyekt adlarını da ifadə edir. Dilimizin onomastik leksikasında bu hadisə geniş yayılmışdır.

Xüsusi adların bir qismi semantik üsulla konversiya yolu ilə yaranır. Belə ki, müxtəlif nitq hissələrinə mənsub olan bir sıra ümumi sözlər substantivləşir və sırf xüsusi ad əmələ gətirir.

Onomastik vahidlərin semantik üsulla əmələ gəlməsində başlıca əlamət bu prosesdə bir nitq hissəsinə məxsus sözlərin başqa nitq hissəsinə keçməsi hadisəsidir. Bu cəhətdən onomastik vahidlərin aşağıdakı əmələgəlmə tiplərini göstərmək olar.

1) Sifətin ismə keçməsi əsasında: Bu prosesdə sifətlər substantivləşir və ismin suallarına cavab verir. Hər biri özü-nəməxsus mənə daşıyır. Hər bir adın daşdığı mənə çox qədimlərə gedib çıxır. Dilimizin onomastik leksikasında sifət +isim modeli aşağıdakı şəkildə mövcuddur. Ağ kənd–Ağkənd; qara qoyun-qaraqoyunlu; ağ-xaç-ağxaç;

Göründüyü kimi sifət əsasında yaranmış toponimlərin mənasında həmin sifətlərin bildirdiyi əlamət, keyfiyyət anlayışı olduğu kimi qalmır, zəifləyir.

2) Felin ismə keçməsi əsasında: Faktlar göstərir ki, felin təsriflənməyən formalarından feli sifət və felin əmr, xəbər formalarından olan bəzi sözlər substantivləşərək ismin sualına cavab verir. Məs: Basar+keçər-Basarkeçər.

Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin tərkibində heyvan adlarının müəyyən tezliklə işlənməsi müşahidə edilir. Bu hadisə ümumiyyətlə türk onomastikası, o cümlədən də Azərbaycan onomastikası üçün yayılmış hadisələrdəndir. Hələ «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında bir sıra heyvan adlarının antroponimlərin tərkibində işlənməsinə aid çoxlu faktlar üzə çıxır. Eyni sözləri Orxon-Yenisey abidələri haqqında da demək olar.

«Basat Dəpəgözü öldürdigi boyı»nda Dəpəgöz// Təpəgöz
Basatdan kimliyini soruşanda onun

Anam adın sorar olsan- Qaba Ağac

Atam adım deyirsən- Qaqan Aslan cavabı heç də təsadüfi deyildir. Bununla o, ağac heyvan kultu ilə bağlılığını göstərmişdir.

Qurd protooğuzların ilkin soykökü sayıldığından bir növ totemlər totemi hesab olunur. Ümumiyyətlə, qurd əksər türkdilli xalqlarda güc, qüvvət, məğrurluq, qorxmazlıq rəmzi olmuşdur. «Aldədə» əfsanəsində Aldədənin oğlunun Qurd qayasında Bozqurddan süd əmməsi də buna işarədir. Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli toponimlər sırasında da tərkibində qurd sözü olanlar vardır: Qurdqulaq, Qurdqulu və s.

Etnonimlər əsasında toponimlərin yaranması geniş yayılmış haldır. Burada leksik sistemin xüsusi onimlərinin toponim tərkibində yer alması özünü göstərir. Belə vahidlərin tapılıb aşkara çıxarılması mənbələrindən biri də aşıq poeziyası və digər yazılı mənbələrdir. Prof. H.Mirzəyev Aşıq poeziyasında işlənən etnonimlərə ayrıca yazı həsr etmişdir. Müəllif leksik qatın tərkibində məhz etnonimlərlə bağlı olan vahidləri aşıq yaradıcılığı nümunələrindən toplaya bilmişdir (55).

H.Mirzəyev göstərir ki, «Vers» Dərələyəz və Göyçənin sərhəddində yerləşən, ən uca dağdır. Bu ətrafda Versdən uca dağ yoxdur (3522 m.) Vers dağının Dərələyəzə baxan üzündə əvvəllər Qovuşq və Güldüz kəndlərinə məxsus Soğanlı yaylağı və burada Göytəpə, Qaçaqqayı, Bərkdərə adlanan yerləri arasında türk tayfalarının birinci adını daşıyan «Xalaclar» yurdu adlı yer də vardır. Türk qəbilələrindən birinin adını daşıyan Arpa çayının bir qolu ilk mənbəyini Vers dağının ətəyindən alır.

İlk araşdırmalara əsasən belə bir mülahizə yürütmək olar ki, Vers dağının adı da qədim türk qəbiləsinin adı ilə, Versaq||Varsaq sözləri ilə bağlıdır. Bəlkə də bu, qədimdə Vərsaqağ formasında işlənmiş, sonralar isə Versdağ||Versdağı formasına düşmüşdür. Qədimdə şamanların, eləcə də vərsaqların (//varsaqların)öz ayinlərini uca dağ başında keçirməsi, Göyçə və Dərələyəz mahallarında tarix boyu vərsaq (//varsaq)- ozan-aşıq sənətinin geniş yayılması və s. bu kimi faktlarda da yuxarıdakı mülahizəni söyləməyə əsas verir (bu dağ indi Vardenis adlandırılır).

Var olsun Qarabağ, əcəb səfadır
Başa Xaçın axar, ayağa Qarqar..
(Aşıq Ələsgər)
Arpa çayı aşdı-daşdı
Sel Saranı aldı qaçdı.
(Xalq mahnısı)

3. Ərazi və kənd adlarında:

...Göyçə qar əlindən zara gəlibdir,
Muğan həsrət çəkər a yağa qar, qar.

(Aşiq Ələsgər)

Qanlıda qonaq qalanda

Canıma sataşdı birə.

(Aşiq Ələsgər)

Savab bilməz Təhlə, Qozlu, Qaradolax,

Muğanlı, Mulğaduz, Kələntər, Dizax,

Kari, Baharlı, Alpavut, Qaytax...

(Məlikballı Qurban)

Ədəb bilməz Sadıqbəyli, Əyricə,

Qaraman, Ternavod, Ağdam, Güllücə,

Cəbəlli, Kəngərli, Cinli Yarımca,

Bərgüşad, Çələblər, Mərcanlı dəryab...

(Məlikballı Qurban)

Göftügusi nab, Üçqovat, Padar,

Hazır mayəhtacı, içində bazar...

(Məlikballı Qurban)

Göründüyü kimi–Qarqar, Arpa, Muğan, Təhlə, Qaradolax, Kələntər, Alpavut, Qaytax, Əyricə, Kəngərli, Mərcanlı, Padar və s. kimi tayfa və qəbilə adları aşiq poeziyasında və xalq şairlərinin əsərlərində çox yaxşı mühafizə olunub saxlanılmışdır.

3.4. Ermənistanın türk mənşəli etnotoponimlərinin qrammatik xüsusiyyətləri.

Toponimlər hər şeydən əvvəl, nominat olduqlarına və müəyyən sözləri əhatə etdiklərinə görə onların tərkibində qrammatik əlamətlər də ifadəsini tapır. Tərkibində qrammatik əlamətlər olan toponimləri yaranma üsuluna görə iki qrupa ayırmaq mümkündür: morfoloci yolla yarananlar, sintaktik yolla yarananlar. Hər iki qrupa mənsub toponimləri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

3.4.1. Ermənistan ərazisində olmuş türk mənşəli etnotoponimlərin morfoloci xüsusiyyətləri.

Bu ərazidəki toponimlərin böyük əksəriyyətində Azərbaycan dilinin morfoloci xüsusiyyətləri ifadəsini tapmışdır. Azərbaycan dilinin məhsuldar şəkilçiləri olan -lı,-li,-lu,-lü; -lar,-lər; lıq,-lik, -luq, -lük və bir sıra digər şəkilçilər Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin tərkibində geniş işlənir.

Məsələn Dilican qəzasında - Cıvıxlı, Haqqıxlı, Yapalaxlı, Marallica, Toxluca, Alaçıq və s., **Zəngəzur qəzasında** - Armudlu, Gədəkli, Baharlı, Quşçulu, Əfsərli, Əcili, Yamallı, Kosalı, Mahmudlu, Mollalı, Uullu, Alyanlı, Alçalı, Ağafli, Sultanlı, Armudlu, Yaqublu, Çomartlı və s. Qarabaşlar, Lazımlar, Tuqanlar, Abbaslar, Kürdlər, Şahverdilər, Kürdlər, Məliklər və s. Kəlincə; Aralıq, Almalıq; Oxçu; Çanaxçı, Ələkçi və s., **İrəvan qəzasında** - Başnalı, Becazlı, Qaraqoyunlu, Qəmərli, Qafarlı, Qaradağlı, Muqamalı, Məsimli, Uğurbəyli, Çiləxanlı, Çənnətli, Çıqdaşlı, Bığlı, Qabaxlı, Qoyunlu, Təkəli, Qaraqoyunlu, Sarıxanlı, Reyhanlı, Kotanlı, Həsənli, Dəlləkli; Ağdamlar, Ağcaqışlar, Dəlilər, Sarvanlar, Ozanlar, Gilanlar, Qaralar, Əlirzalar, Tərəkəmələr, Zəngilər, Sarcalar, Sarvanlar, Avdallar, Üenkicə, Yellicə, Güllücə; Bağçacıq, Küzəcik; Günlük; Sabunçu, Yayçı, Dəmirçi və s.; **Yeni Bəyazid qəzasında** - Zoğalı, Qaliışlı, Yarpızlı, Kefli, Qaraqoyunlu, Günəşli, Nərimanlı, Həsənli, Çaxırlı, Əhmədli, Hüseynbəyli,

Alçalı; Seyidlər; Şorca, Göycə, Güllücə, Xırtlıq və s., Eçmiədzin qəzası; Yaqublu, Ayarlı, Əylənli, Qəmərli, Türkmənli, Haramlı, Kürəkənli, Qaraceyranlı, Kötəkli, Hamalı, Aynalı, Armudlu, İydəli, Xocayarlı, Hacılar; Bağçacıq, Xanlıq və s.; **Loru-Pəmbək qəzasında** - Armudlu, Baldırqanlı, Vartanlı, Yaqublu, Heydərlı, Abəyli, İlməzli, Bayqaxlı, Günəşli, Ləmbəli, Qursalı; Bayatılar, Dəmirçilər; Şamlıq; Güllücə və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, şəkilçilərin müəyyən qismi onların müasir dildə çıxış etdikləri qrammatik mənada deyil, başqa mənada işlənir. Bəzi tədqiqatçılar belə şəkilçiləri toponimlər adlandırırlar. Bu doğrudan da düzgün mövqedir. Çünki bir sıra şəkilçilər bilavasitə toponim tərkibində başqa mənə kəsb edir. Buna görə də toponimlərin morfoloci xüsusiyyətləri tədqiq edilərkən toponimlərin köməyi ilə əmələ gələn toponimlərə xüsusi diqqət verilməlidir. Onları müasir dilin materialları əsasında izah etdikdə toponimin mənası ilə bağlı qüsurlu şərh meydana çıxır.

Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin morfoloci üsulla yaranmasında iştirak edən şəkilçilərin müəyyən hissəsini nəzərdən keçirək.

-lı,-li, -lu,-lü şəkilçisinin köməyi ilə əmələ gələn toponimlər. Azərbaycan dilində məhsuldar olan bu şəkilçi toponimlərin tərkibində də geniş işlənir. Tədqiqatçılar bu şəkilçinin toponimlərin tərkibində işlənməsinə ikili münasibət bəsləyirlər. Məsələn, O.T.Molçanova bu şəkilçinin etnonimlərlə işlənərək etnotoponim yaratdığını göstərir (122, 131). S.M. Mollazadə də bu fikirlə razılaşıır (120, 44). S.Qubayeva isə bu şəkilçinin etnotoponimlərin tərkibində işlənməsinin qeyri-mümkün olduğunu iddia edir (93, 101).

T.Əhmədov yazır: -lı,-li, -lu, -lü şəkilçisi müxtəlif şəxs adlarına, tayfa, nəsil, tirə başçılarına adlarına qoşularaq, onlara mənsub mənası ifadə edən düzəltmə etnonimlər əmələ gətirir (29, 162). V.Əliyev -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisinin toponimiyada bir neçə funksiya -1) etnonimlərə qoşulduqda bu və ya digər

etnosun(xalqın, tayfanın, qəbilənin, etnik qrupun, tirənin...) mənsub olduğu məkanı, yaxud da həmin toponimin hansı etnosa məxsusluğunu bildirməsi; 2) antroponimlərə artırılaraq bu və ya digər şəxsə malik, yaxud onun yaşadığı yeri bildirən toponim yaratması və s. funksiyaları yerinə yetirdiyini göstərir. V.Əliyev belə on funksiyanı sadalayır (32, 201-203).

Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin tərkibində çox rast gəlinən bu şəkilçi qeyd edilmiş funksiyalarda çıxış edir. Məsələn, Ayas-lı, Ayna-lı, Alma-lı, Babar-lu, Armud-lu, Balıx-lı, Başna-lı Becaz-lı, Boğut-lu, Bulaq-lı, Zöhrab-lı, Revaz-lı, Söyütlü, Şid-li, Şor-lu, Hamam-lı, Günəş-li, Gödək-li, Göz-lü, Göllü və s. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkilçinin fonetik variantının işlənməsi ilə də üzləşmək olur: -ni Cin-ni.

-lar, -lər şəkilçisinin köməyi ilə əmələ gələn toponimlər. Bu şəkilçi tayfa, nəsil, tirə adlarına, antroponimlərə, müxtəlif mənəli appelyativlərə artırılaraq toponimlər yaradır. V.Əliyev toponimlərə artırılan -lar, -lər şəkilçisinin altı funksiyasını göstərmişdir(32, 204-205). T.Əhmədov -lar, -lər şəkilçisinin bir sıra şəxs adlarına qoşularaq müəyyən qrupun zümrənin həmin şəxsin törəmələri olduğunu bildirən düzəltmə etnonimlər yaratdığını qeyd edir (29, 162).

Ermənistan ərazisində tərkibində bu şəkilçi olan çoxsaylı türk mənşəli toponimlər vardır. Məsələn, Dirək-lər, Dəli-lər, Zəngi-lər, Şıx-lar, Baxça-lar, Tuqanlar, Abbaslar və s.

-lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçiləri də Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin tərkibində məhsuldar işlənilir. Bu şəkilçilər yer, məkan mənalarında toponimlər yaradır. Məsələn, -luq, Dost-luq, luqlu, Mus-luq-lu, -lıq Qaran-lıq və s.

Ermənistan ərazisindəki toponimlərin tərkibində aşağıdakı şəkilçi və şəkilçi zəncirləri də müəyyən tezliklə işlənilir.

-a Kalar-a, Baran-a,

-ac Acıb-ac

-van Bazma-van, -vanlar Sar-vanlar, -var Arpa-var

-qut Qamış-qut,
 -zor Ağa-zor
 -i Ağud-i,
 -li-cə, Bit-li-cə,
 -suz Su-suz, -süz, Öy-süz,
 -sə Xali-sə,
 -uq Qovuş-uq,
 -umlu, Muğ-umlu,
 -ur Çot-ur,
 -ut, Qovş-ut,
 -xan Çlo-xan,
 -üstan, Gül-üstan,
 -çi Dəmir-çi, -çilər Dəmir-çilər, -çı, Çanax-çı, Qazan-çı,
 Qaltax-çı,
 -cu Quş-cu,
 -çə-li Cəbə-çəli,
 -şen Buğda-şen, -şen Debeta-şen,
 -ca Toxlu-ca, -ca, Oğru-ca,
 -ci-lər Ev-cilər,
 -cuq Maqmu-cuq, -cıq Bazar-cıq, -cıq Şirvan-cıq,
 cı Yayıcı,
 -cığaz Xan-cığaz,
 -ı Dorn-ı,
 -ıx Aral-ıx,
 -ğan Qaçə-ğan
 -ək Püşk-ək, -ək Çəmbər-ək,
 -an-lar Yek-anlar,

Əlbəttə, verilən nümunələr Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin morfoloci əlamətlərinin hamısını əhatə etmir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda verilmiş şəkilçilərin bir qismi topoforantlara aid edilməli və ayrıca öyrənilməlidir.

Topoforantlarla yaranan toponimlər.

Belə toponimlər də Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin müəyyən hissəsini təşkil edir.

-an, -ən topoformantı. Bu topoformant daha çox etno-toponimlərin yaranmasında iştirak edir. Qədim etnotoponim yaradan topoformantdır. Alban, Alpan, Qafan, Abaran, Əsgəran, Bayan. –an, –ən topoformantının –yan, –man, –van, –zan, kan, –ğan, qan, –han, –xan variantları da az işlək deyildir. T.Əhmədov bu qrupa –ran formantını da daxil edərək onları fonetik çoxvariantlı şəkilçilər hesab edir(29, 160). Kacar-an, -an Gör-an, -an, Ket-ran, Kün-ən,

-van topoformantı. Bu topoformant da çox işləkdir.. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bir sıra tədqiqatçılar –van topoformantını –an topoformantının fonetik variantı hesab edirlər. I.Bayramov Q.A.Melikaşviliyə istinadla yazır ki, van qədim Urartu dilində ölkə mənasında işlənən ebani/ubani sözü əsasında formalaşmışdır. Müəllif eyni zamanda E.M.Murzayevə istinadla vani, vana formalarının «yer, ev, torpaq» mənalərini ifadə etməsini qeyd edir(18, 25). Bizim fikrimizcə –avan topoformantının əsasında da van durur. **-avan** Nərzir-avan. S.M.Mollazadə –van topoformantının yalnız İran mənşəli toponimlərin yaranmasında deyil, həmçinin gürcü coğrafi adlarının yaranmasında da iştirak etməsini qeyd edir (121, 76). A.Axundov –van topoformantını İran dillərinə aid edir(2, 15). I.Abdullayev həmin fikirlə razılaşır (74). Hər iki müəllif topoformantın «ev, yaşayış yeri, məskən» mənasında olduğunu göstərir.

şen topoformantı. Bu formant daim mübahisələrə səbəb olur, onun mənşəyi və mənası haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Q.Voroşil bu topoformantın kənd mənasında olmasını qeyd edir(85, 79-80).

I.Bayramov şen formantının oba və kənd mənasını verir (18, 62).

A.Məmmədov şen sözünün qədim şümer dövründən mövcudluğunu və onun Azərbaycan dilində qaraşın, sarışın tipli

sözlərdə qalmasını qeyd edərək, mənaca rəngin açıqlığı ilə bağlılığını göstərir (51).

Q.Məşədiyev şərq qrup dialekt və şivələrində şenlik sözünün kənd mənasını bildirməsinə istinadla onun yaşayış yeri və məskəni ifadə etməsi fikrini ön plana çəkir (53, 13).

Y.Buşuyevanın lüğətində də bu fikir təsdiqlənir (142).

vəng topoforantı. H.Mirzəyev bu formantla bağlı geniş elmi-nəzəri təhlil aparmışdır. Müəllif Ermənistan ərazisindəki Qaravəng, Qoduxvəng, Qoşavəng və Günyevəng toponimlərinin tərkibinə daxil olan vəng formantının türk dillərinə məxsus söz olduğunu sübut etmişdir. O yazır: «Bu söz türk dillərinin qədim dövrlərində bengü, benigü, benü, mengü, menü formalarında olmuş və abidə, daşdan yazılı abidə və s. bu kimi mənalarda işlənmişdir (57, 208). Doğrudan da, göstərilən mənalarda sözlər qədim türk lüğətində əksini tapmışdır (100).

Azərbaycanda, habelə qərbi Azərbaycanda yaşamış qədim türk tayfalarından biri də şadı//şada tayfası olmuşdur. Həmin tayfanın adından yaranmış onomastik vahidlərdən biri də Şadıvəngdir. H.Mirzəyev qeyd edir ki, Şadıvəng qədim alban abidəsi olub Dərələyəzdə Həsənkənd və Alxanpəyəsi kəndlərinin qabağındakı Təkənduran dağının qərb tərəfində dağın başında yerləşir(57, 210). Azərbaycanda Şada (Şahbuz r-nu), Şadılı (Beyləqan r-nu) Şotavar (Qax r-nu) toponimləri vardır. Tədqiqatçılar bu toponimlərdə qədim şadı tayfasının adının əksini tapmasını göstərirlər. L.N.Qumilyovun fikrinə görə bu tayfa orta asiya hunlarının tərkibinə girmişlər. Q.Qeybullayev etnotoponimlərin əsasında şato etnoniminin durduğunu qeyd edir (88, 38).

«Şadi» coğrafi adı ilə əlaqədar olaraq Fəxrəddin Əsədöğlunun «Şidli toponiminin etimologiyası» yazısı da maraqlıdır.

Qərbi Azərbaycanın Ağrı bölgəsində oğuz ellərinin izini yaşadan yüzlərlə yer-yurd adlarından biri də Şidli toponimidir. Şidli kəndi Ağrı dağının yaxınlığında Vedi rayonunda, Araz

çayından çəkilmiş Kaxonov kanalının sahilində yerləşir. Kənd 1988-ci ilə qədər türk sakinləri ilə bərabər öz adını da qoruyub saxlamışdır. Azərbaycanlıların (türklərin) Ermənistandan tam qovulmasına qədər kənddə yalnız azərbaycanlılar yaşayırdı.

Tarixin dərin qatlarından bugünümüzə boylanan və qədim şato tayfasının adını yaşadan Şidli oykonimi (kənd adı) ulu keçmişimizdən soraq verən coğrafi adlardandır. T.Əhmədov, L.N.Qumilyova və V.V.Bartolda istinad edərək yazır ki, VI-VII əsrlərdə Qərbi Türk xanlığına daxil olan tayfalardan biri də şato olmuşdur. Tayfa öz adını yerləşdiyi səhranın adından götürmüşdür.

Q.Qeybullayev yazır ki, XIX yüzillikdə Azərbaycanda şadıllı tayfası yaşamışdır.

«Şadıllı» şato tayfasına mənsub olan deməkdir. «Şadıllı» və «şato» sözlərinin kökü eynidir.

F.Əsədovlu «Şato-şadıllı-şadıllı» tayfasının adı ilə bağlı toponimlərin paralellərinə Şada-kənd (Şahbuz), Şadıllı-kənd (Goranboy), Şatıhlı dağı (Cəlilabad), Şatırlı –kənd (Bərdə, Cəlilabad), Şatır oba-kənd (Masallı), Şatırovka-kənd (Salyan), Şidli-kənd (Vedi) kimi coğrafi adlarda rast gəldiyini qeyd edir. O, şidli sözünün şidi və li komponentlərindən ibarət olmasını göstərir. Buradakı «i» səsinin düşməsinə tələffüz ağırlığı ilə əlaqələndirir.

Deməli, Şidli kəndinin adı şato//şadıllı etnoniminin adının azacıq fonetik dəyişikliyə uğramış variantıdır. –li şəkilçisi isə aidlik, mənsubluq, sahiblik məzmununu verən toponimantıdır.

Şadı tayfası haqqında daha geniş məlumat vermək olar. Bu məlumatın verilməsində əsas məqsəd **vəng** toponimantının türk dillərinə məxsus söz olmasını bir daha təsdiq etməkdir. Aydındır ki, tarixi abidənin tərkibində tayfanın adı varsa, onda bu abidənin hər hansı başqa bir millətə, etnosa mənsubluğundan danışmaq olmaz. Eyni zamanda Şadıvəng onomastik vahidinin tərkibindəki vəng komponentinin erməni dilinə mənsubluğu tamamilə özünü doğrultmur. Vəng formantını erməni dilinə aid

etdiyinə görə T.Əhmədovu tənqid edən prof. H.Mirzəyev haqlı olaraq yazır: «Ermənilər «vəng» sözünü vank formasında yazır və belə də tələffüz edirlər. Bunun başlıca səbəbi erməni dilində «ə» saitinin olmaması, «ə» saitinin əvəzinə «a» saitinin işlənməsidir(57, 208).

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, vəng sözü Ermənistan ərazisindəki bir çox toponimlərin tərkibində işlənir. Bu söz Azərbaycan toponimik layında da geniş areala malikdir. Bütün bunlar vəng formantı haqqında H.Mirzəyevin fikirlərini bir daha təsdiq edir.

Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərdəki toponimlər və onların işlənmə dairəsi haqqında fikirləri daha da genişləndirmək mümkündür.

3.4.2. Ermənistan ərazisində olmuş türk mənşəli etnotoponimlərin sintaktik xüsusiyyətləri.

Ermənistan ərazisində olmuş türk mənşəli toponimlərin sintaktik xüsusiyyətləri də böyük elmi maraq kəsb edir.

Aşağıda müxtəlif rayonlar üzrə I, II, III növ təyini söz birləşmələri və feli sifət əsasında formalaşan türk mənşəli toponimlər göstərilmişdir.

Qafan rayonu ərazisində: I növ təyini söz birləşməsi- Dam Nov; II növ təyini söz birləşməsi –Qız qalası, Daş başı, Kığı Qalası, Molla Uruzbəy binası, Tut Pirqışlağı; III növ təyini söz birləşməsi - Ecanın çayı, Bəylərin mis zavodu; feli sifət: Bozdoğan, Qaraçimən. Feli sifətə aid verilmiş nümunədəki çimən komponenti çəmən leksik vahidinin fonetik variantı da ola bilər.

Gorus rayonu ərazisində: I növ təyini söz birləşməsi- Ağ körpü, Bəzli Ağcakənd, Ballı qaya, Boz kaha, Kavur bəmi; I növ təyini söz birləşməsi:- Baba Yaqublu, Baba belli, Abbas dərəsi, İcevan rayonu: II növ təyini söz birləşməsi – Alaçıq Qaya, Bostan Tala, Ağa tala; II növ təyini söz birləşməsi - Abbas dərəsi, Balta dərəsi;, Krasneselo rayonu: I növ təyini söz birləşməsi – Ağca qala, Ada təpə, Qara torpaq, Qızıl qaya, Taxta

pəyə, Taxta qaya, Xəli kənd, Çatal çınqıl; II növ təyini söz birləşməsi -Mancan yatağı; Donuz damı, Donuz yatağı, meşə dərəsi. III növ təyini söz birləşməsi -Bahar bəyin bağları., Abaran rayonu: I növ təyini söz birləşməsi - Yuxarı Gözəldərə, Aşağı Qarxun, Böyük Zeyvə, Kiçik Zeyvə, Molla Dursun, Hacı Qara; II növ təyini söz birləşməsi -İlxı Qoruğu; Əştərək rayonu: I növ təyini söz birləşməsi - Bayram Əli, Qızıl Teymur, Kiçik kənd, Kürd Əli, Xaraba Kilsə; II növ təyini söz birləşməsi-ZeynalBulağı., Talin rayonu:, I növ təyini söz birləşməsi - Yuxarı Ağcaqala, Kiçik Talin; feli sifət-Aşağı Pirtikən., Hoktemberyan rayonu: I növ təyini söz birləşməsi - Kiçik Şəhriyar; II növ təyini söz birləşməsi - Kiçik Armudlu, Hacı Bayramlı.; Artaşat rayonu: I növ təyini söz birləşməsi- Aşağı Kəhriz, Yuxarı Ağbaş, Sisyan rayonu: I növ təyini söz birləşməsi - Ağ yol, Ağ kənd, Baş kənd, Aşağı Ağ körpü, Yuxarı Ağkörpü, Boz kənd, Qızıl Şəfəq; Axta rayonu: I növ təyini söz birləşməsi – Aşağı Ərlək, Böyük Vedi, Qarın Burun, Yeni kənd, Köhnə Şəhablı, Molla Əhməd, Seyid Kotanlı, Xaraba Kotanlı, Hacı baba, Hacı Mirzə, Çğın göl, Cğın Təzəkənd, Çopur Əli; II növ təyini söz birləşməsi- Əli qoruğu., Zəngibasar rayonu: I növ təyini söz birləşməsi- Aşağı Toxt; II növ təyini söz birləşməsi - Ovçu Qalası, Murad tərəsi; feli sifət- Çoban görükməz, Qaraçörən, Yelqovan, Çadqıran;; Basarkeçər rayonu: I növ təyini söz birləşməsi - Böyük Ağa, Böyük Məzrə, Aşağı Zağalı, Aşağı Şorca, Bğda tərə, Qızıl vəng, feli sifət- Subatan;; Kamo rayonu: I növ təyini söz birləşməsi – Qul Əli, Hacı Muğan, Martunu: I növ təyini söz birləşməsi- Aşağı Alçalı, Aşağı Gözəldərə, Vəli Ağalı, Qızıl Xaraba, Kəsik baş;; Loru-Pəmbək qəzası: I növ təyini söz birləşməsi – Aşağı Axtala, Böyk Ayrım, Kiçik Ayrım, Çik Ayrım, P. Tərpiçala pəyələri;; Quqark rayonu: I növ təyini söz birləşməsi- Qara kilsə, Quruyurd;; Noyemberyan rayonu: I növ təyini söz birləşməsi - Aşağı Şeypurxan, Yuxarı Körpülü; Yeğeqnadzor rayonu: I növ təyini söz birləşməsi- Aşağı Gülüdüzü, Qızıl Qışlaq, Dədəli körpü,

Güney Vəng, Göy Abbas, II növ təyini söz birləşməsi - Ağsu kəndi, Alxan pəyəsi, Albas biçənəyi, Qurbankahası, Ələyəz mahalı, Əli dərəsi, Ərəb xəncəri, Yavər kəndi, Qəsul qışlağı, feli sifət- Bülbülölən, Amasiya rayonu: I növ təyini söz birləşməsi - Böyük Təpəgöy, Kiçik Təpəgöy, Kiçik Şiştəpə; II növ təyini söz birləşməsi - Ağbaba qəzası I növ təyini söz birləşməsi - Ağ gil-sə, Molla Musa, Hacı Xəlil,

I növ təyini söz birləşmələri: 1.Alaçıq Qaya –Icevan; 2.Baqan tala - Icevan; 3.Ağa tala, 4.Ağca qala, 5.Ada təpə, Qara torpaq, Qızıl qaya, Taxta pəyə, Taya qaya, Xəli kənd, Çatal çınqıl, Yuxarı Gözəldərə, Abaran, Aşağı Qarxun, Abaran, Böyük Zeyvə, Kiçik Zeyvə, Yuxarı Qarxun, Molla Dursun, Hacı Qara, Bayram Əli, Qızıl Teymur, Kiçik Kənd, Küd Əli, Xara Kilsə, Yuxarı Ağcaqala-Talin, Kiçik Talin-Talin, Daş Nov-Qafan, Ağ körpü-Gorus, Bəzli Ağcakənd-Gorus, Ballı qaya-Gorus, Boz kaha-Gorus, Kavur bəmi-Gorus, Aşağı Kəhriz-Artamat, Yuxarı Ağbat-Artamat, Aşağı Axta-Axta, Zeynal Ağəli, Axta, Çopur Əli-Axta, Aşağı Ərlik-Vedi, Böyük Vedi, Böyük Gilanlar, Qarın Brun, Yeni kənd, Köhnə Şəhablı, Molla Əhməd, Seyid Kotanlı, Xaraba Kotanlı, Hacı baba, Hacı Mirzə, Cğin göl, Gğin Təzəkənd, Böyük Çobankərə, Yuxarı Çarbaq, Göy Kümbət, Xaraba Sarvanlar, Naçi Elməz, Aşağı Qoxt-Abovyan, Aşağı Zağalı-Basarkeçər, Aşağı Şorca, Böyük Məzrə, Buğda təpə və s.

Mürəkkəb toponimlər onların tərkibindəki elementlərin aid olduğu nitq hissələrinə görə də qruplaşdırılıb təsnif edilə bilər. Belə təhlil apardıqda aşağıdakı toponimlər qruplarını ayırmaq mümkündür:

1. Isim+isim Məsələn, Quldərviş, Qoturbulaq, Adamxan, İmirxan, Babakişi, Sultanbəy, Qarakilsə, Qızıldaş, Dəlikdaş və s.

2. Sifət+isim. Məsələn, Alakilsə, Ağkilsə, Soyuqbulaq, Qaraqala, Qaraqula, Qaradaş və s.

3. Say+isim- Qırxbulaq, Qırxdəyirman,

4. Sifət+feli sifət - Bozdoğan,

5. Isim+fel- Allahverdi,
6. Isim+say - Əliqırx,
7. Isim+ feli sifət- Arazdöyən, Qonaqgirən, Danagirməz, Donuzyeyən,

Bir sıra mürəkkəb toponimlərin tərkib elementləri şəkilçilər qəbul etməklə işlənir. Məsələn, Allahverdi, Ağcaqışlaq, Güllübulaq, Qayabaşı, Ağcaarx, Qaradağlı, Qarahəmzəli, Qaranlıqdərə, Ovandərəsi, Təpədibi, Ağzıbir, Aysəsi, Basarkeçər Elləroyuğu və s.

Çoxkomponentli toponimlərdə sintaktik üsulla toponim yaranmasının müəyyən xüsusiyyətləri özünü göstərir. Onların təhlili göstərir ki, çoxkomponentli toponimləri də müəyyən qrammatik tiplərə ayırmaq mümkündür. Toponimlərin komponentləri müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunmağa görə müəyyən qruplara ayırmaq mümkündür. Bu qruplar əsasən aşağıdakıları əhatə edir:

Birinci komponenti isim ikinci komponenti fel olan çoxkomponentli toponimlər; birinci komponenti düzəltmə sifət, ikinci komponenti isim olan toponimlər; birinci komponenti yer zərfliyi, ikinci komponenti isim olan çoxkomponentli toponimlər; birinci komponenti sadə, ikinci komponenti mürəkkəb isimlə ifadə olunanlar; birinci və ya ikinci komponentin sadə, düzəltmə, mürəkkəb olması baxımından da ayrıca təsnifat aparmaq olar. Ermənistanın türk mənşəli çoxkomponentli toponimləri arasında yuxarıda qeyd olunan qruplara aid kifayət qədər nümunələr tapmaq mümkündür: Aşağı Qarxun, Yuxarı Ağdan Aşağı Aylanlı, Aşağı Alçalı, Aşağı Axta, Aşağı Ağbaş, Aşağı Ağcaqala, Aşağı Qanlıca, Aşağı Qarabağlar, Aşağı Qaraqoymaz, Aşağı Qaranlıq, Aşağı Qarxun, Aşağı Quylasar, Kolanlı Aralix, Aşağı Dvin, Aşağı Zağalı, Aşağı Necili, Aşağı Pirtikən, Aşağı pürülü, Aşağı Türkmənli, Aşağı Gözəldərə, Baş Abran, Böyük Arıxvəli, Böyük Vedi, Böyük Qarakilsə, Böyük Qaragün, Böyük Keyti, Böyük

Kəpənək, Böyük məzrə, Böyük Şiştəpə, Böyük Şöllü-Dəmirçi, Böyük Şəhriyar, Böyük Camışlı, Böyük Gilanlar kəndi, Yeni Bəyazid, Yuxarı Adyaman, Yuxarı Aylanlı, Yuxarı Ağbaş, Yuxarı Ağdan, Yuxarı Ağcaqala, Yuxarı Qanlıca, Yuxarı Qaraqoymaz, Yuxarı Qarxun, Yuxarı Quylasar (Kuylasar), Yuxarı Kürdəkənd, Yuxarı Necili, Yuxarı Pirtikən, Kiçik Arıxvəli, Kiçik Qarakilsə, Kiçik Ketli, Kiçik Kəpənək, Kiçik Mirzə, Kiçik Şiştəpə, Kiçik Şorlu Dəmirçi, Kiçik Şəhriyar, Kiçik Gilanlar, Molla Bayazet, Molla Bədəl, Molla Eyyublu, Molla Musa, Molla Göyçə, Hacı Bayram, Hacı Muğan, Hacı Nəzər, Hacı Xəlil; Alaçıq qaya, Boz yoxuş, Qızıl tərə, Kaha binası, Keçəl tərə, Kişmiş bulaq və s.

Axund Bzovan, Vəli Ağalı, Qızıl Teymur, Nəcəfli binası, Polad Ayrım, Türk Qarakilsəsi, Şorlu Mehmandar, Heydər bəy, Hüseynqulu ağalı, Quru Araz, Dovşan qışlaq, Illi Qarakilsə, Kolanlı aralıx, Məzrə Şorsu kəndi, Şamburd dərəsi, Ulya Sarvanlar və s.

Bu fəsildə əldə olunmuş nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar. Etnotoponimlərin struktur, fonetik, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri ümumiyyətlə toponimlərin struktur, fonetik, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə oxşar olub kəskin fərqlərə malik deyildir.

NƏTİCƏ

Ermənistan ərazisində türkdilli toponimlərin lüğətindən aydın olur ki, orada azərbaycanlıların etnogenezində müxtəlif qədim türk tayfaları iştirak etmişdir. Həmin tayfalar Ermənistan ərazisindəki toponimlərdə adlarını qoruyub saxlamışlar. Bu tayfalar Ermənistan ərazisində eramızdan əvvəl məskunlaşmışlar.

Deməli, dilin leksik sisteminin xüsusi qatını təşkil edən etnotoponimlər təkcə dilin inkişaf tarixini, onun yayılma areallarını öyrənmək baxımından deyil, həm də xalqın etnogenezini öyrənmək cəhətdən son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan və türk mənşəli toponimlərə münasibətdə Ermənistanda həmişə qərəzli mövqe tutulmuş, türk mənşəli toponimlər kütləvi şəkildə dəyişdirilmiş, azərbaycanlılar zorla bu ərazilərdən çıxarılmışlar. Türk mənşəli toponimlərin uzun illər boyu dəyişdirilib erməni mənşəli adlarla əvəz edilməsi azərbaycanlıların min illər boyu bu ərazidə yaşamasını sübut edən faktları saxtalaşdırmaq məqsədini daşımışdır.

Onomastik leksikanı, xüsusən də etnotoponimləri dil tarixi ilə bağlı qiymətli mənbə hesab etməklə yanaşı, onun təkcə müəyyən xalqın dil tarixini öyrənmək üçün deyil, həmin xalqın tarixən yaşadığı ərazini müəyyənləşdirmək, bu ərazidə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələri, prosesləri qiymətləndirmək, bu hadisələrin səbəb və köklərini araşdırmaq, obyektiv gerçəkliyi həqiqəti üzə çıxarmaq üçün konkret tarixi material, sübut və faktlar kimi dəyərləndirmək zəruridir.

Ermənistanda türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsi prinsiplərinin dəqiqləşdirilməsi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu prinsiplər hazırkı addan əvvəlki ada keçidi gerçəkləşdirməyin yeganə vasitələrindən biridir. Ermənistanın türk mənşəli

onomastik vahidlərinin tədqiqinin ilkin vacib məsələsi bu adların toplanıb qruplaşdırılmasıdır. Əldə olan materiallar müəyyən toplu yaradır. Son dövrlərdə nəşr olunmuş elmi-tarixi əsərlərdə Ermənistan ərazisindəki türk onomastik vahidlərinin, əsasən toponimlərin qeydə alınması istiqamətində xeyli iş görülmüşdür.

Etnonimlər xalqın ictimai-siyasi həyatı ilə bağlıdır və tarixin müxtəlif mərhələsində meydana gəlmişdir. Azərbaycan xalqının mənşəyinə, keçmiş tarixinə, etnogenezinə dair daha dəqiq, obyektiv fikirlərin irəli sürülməsində bu onimlər qrupu çox mühüm rol oynayır.

Etnotoponimlərin müəyyən qrupu xalqın təşəkkülündə hansı qəbilə, tayfa və tirələrin iştirak etdiyini, bu prosesin özünün nə zaman baş verdiyini müəyənləşdirməyə imkan verir.

Bir sıra yer adları müxtəlif tayfa və tayfa birləşmələrinin adı ilə əlaqədar (Eymur, Kənkərli, Əhmədli) yaranmışdır. Qeyd etməliyik ki, ölkəmizin, o cümlədən Qərbi Azərbaycan ərazisinin müasir toponimiyasındakı 4600-dən çox olan coğrafi adın təxminən 70 faizi tayfa və ya tayfa başçıları adları ilə bağlı meydana gəlmişdir.

İbtidai icma quruluşunda yaşamış adamlar lokal qruplar təşkil etmişlər və eyni zamanda belə qrupların təcrid olunmuş şəkildə yaşaması qeyri-mümkün olmuşdur. Lokal qruplararası əlaqələr qrupların bir-birini adlandırmasına zəmin yaratmışdır. Lokal qrupların adlandırılmasının iki yolu olmuşdur. 1) qrup özü-özünə ad verir; 2) lokal qrupa ad digər lokal qrup tərəfindən qoyulur.

Məntiqi-lingvistik baxımdan onim adlandırılan etnosun dilinə aid söz kimi qəbul edilməlidir. Lakin adlandırılan qrupa məxsus sözdən istifadə halını tamamilə kənara qoymaq düzgün deyildir. İki etnonimli etnotoponimin tərkibindəki komponentləri şərti olaraq A və B ilə işarə edilmiş etnoslara aidliyə görə ayırmaq olar. Etnotoponim mürəkkəb olduğu

zaman kompozitin tərkib elementlərinin aşağıdakı kimi paylanması mümkündür:

- 1) Komponentlərin hər ikisi A etnosuna aiddir;
- 2) Komponentlərdən biri A-ya, digəri B-yə aiddir;
- 3) Komponentlərin hər ikisi B-yə aiddir.

Daha qədim sayılan etnotoponimlərin linqvistik təhlili zamanı lokal qruplara məxsus adların leksik-semantik xüsusiyyətlərinin müxtəlif aspektləri tədqiqat obyektini kimi nəzərə alınmalıdır. Belə tədqiqatda leksik vahidin semantik yükünün bilavasitə etnosa deyil, lokal qrupun yaşadığı yerin xüsusiyyətlərinə, onun bu və ya digər istinad nöqtəsindən, yaxud motivləşdirmə əlamətindən fərqi görə verilməsi yoxlanılmalıdır. Onimin leksik-semantik təhlili isə onun mənsubluq dairəsini və ya ətrafını aşkara çıxarmağa kömək göstərir.

Lokal qruplara məxsus onimlərə regional nomenlər (Nomen Regionale) səviyyəsində də baxmaq olar. Çünki bu cür onimlər müəyyən ərazidə məskunlaşmış qrupları bildirir.

Oxşar məsələlər genonimlərlə bağlı araşdırmalar zamanı da üzə çıxır. Məlumdur ki, genonimlər nəsil bildirən xüsusi adlardır. Elmi ədəbiyyatda genonimlərin daha çox türk və moŋqol areallarında yayılması xüsusi qeyd olunur. Genotoponimlərdə əraziyə xas xüsusiyyət əksini tapdığına görə onların müəyyən sözlərə görə ilkin fərqləndirilməsinə imkan yaranır. Bununla yanaşı, genotoponimlərin nomen regionale səciyyəsi daşması faktı da bir daha təsdiqlənir.

Araşdırmalar göstərir ki, Gəncə qəzasının etnotoponimlərinin formalaşmasında leq, kanq, quşi, kazan, kazax, qanzak, dəli, /tele/, hun, eymur, ayırım, düyərlı, padar, bayan, bucaq, şatı, xaput /haput/, kəngərli, xunus, kollü, koran və s. mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan dilçiliyində Ermənistan ərazisinin türk mənşəli toponimləri sovet dövründə geniş tədqiqat obyektinə olmasa da, son dövrlərdə bu sahəyə münasibət xeyli dəyişmişdir. Alim

və tədqiqatçılar Ermənistan ərazisindəki toponimlərin həm toplanması, həm də tədqiqi haqqında maraqlı əsərlər yazmışlar.

Tədqiqat prosesində Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli etnotoponimlərin onomastikonu qurulmuşdur.

Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin struktur tiplərə görə ümumi mənzərəsini araşdırmaq üçün onları sadə, düzəltmə mürəkkəb və çoxkomponentli toponimlər şəklində qruplaşdırmaq məqsədəuyğundur. Etnotoponim və etnotoponim olmayan toponimlərin struktur tiplərə görə müqaisəli təhlili quruluşa görə fərqli cəhətlərin olmadığını təsdiq edir.

Quruluşa sadə olan toponimlər sayca böyük çoxluq təşkil etmir. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, quruluşca sadə saydığımız bir çox toponimlərin tərkib üsürlərini müəyyənləşdirmək çətindir. Ermənistanın türk mənşəli toponimlərinin böyük bir hissəsi çoxkomponentli toponimlərdir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, komponentlərin bir qismi eyni qəbildən olub böyük, kiçik, aşağı, yuxarı, baş, qıraq sözlərinin sadə, düzəltmə və mürəkkəb toponimə artırılması ilə düzəlmişdir. Çoxkomponentli toponimlər tarixi inkişafın müəyyən mərhələsində müxtəlif səbəblərdən yaranmışdır. Əsas səbəb əhalinin miqrasiyası ilə əlaqələndirilə bilər. Daha qədim dövrə getdikcə miqrasiyanın əhalinin müəyyən ərazidə artmasının yeni yaşayış məskənlərinin yaranması ilə nəticələndiyi aydın hiss olunur. Şübhə yoxdur ki, aşağı, yuxarı, böyük, kiçik, baş və bu qəbildən olan sözlərinin artırılması ilə düzələn toponimlər kəndlərin, yaxud yaşayış məntəqələrinin böyüyüb iki yerə bölünməsi ilə yaranmışdır. Burada miqrasiya məsafəcə uzağa deyil, yaxın ərazilərə olmuşdur.

Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli etnotoponimlərdə fonetik dəyişmələr və fonetik hadisələr özünü göstərir. Bütün fonetik dəyişmələr və fonetik hadisələr türk dillərinə aid fonetik normalarla səsləşir.

Onomastik vahidlərin semantik üsulla əmələ gəlməsində başlıca əlamət bu prosesdə bir nitq hissəsinə məxsus sözlərin başqa nitq hissəsinə keçməsi hadisəsidir. Həmin cəhət etnotoponimlərdə də özünü göstərir.

Etnonimlər əsasında toponimlərin yaranması geniş yayılmış haldır. Burada leksik sistemin xüsusi onimlərinin toponim tərkibində yer alması özünü göstərir. Belə vahidlərin tapılıb aşkara çıxarılması mənbələrindən biri də aşıq poeziyası və digər yazılı mənbələrdir.

İndiki Ermənistan ərazisindəki etnotoponimlərdə Azərbaycan dilinin morfoloci xüsusiyyətləri ifadəsini tapmışdır. Azərbaycan dilinin məhsuldar şəkilçiləri olan -lı,-li,-lu,-lü; -lar,-lər; lıq,-lik, -luq, -lük və bir sıra digər şəkilçilər Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli etnotoponimlərin tərkibində işlənir. Etnotoponimlərin tərkibində topoforantların işlənməsi də özünü göstərir. Ümumiləşdirmə aparılırsa, demək olar ki, etnotoponimlərin struktur, fonetik, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri ümumiyyətlə toponimlərin struktur, fonetik, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə oxşar olub kəskin fərqlərə malik deyildir.

ISTIFADƏ EDILMIŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasova M.Ə., Bəndəliyev N.S., Məmmədov X.I. Böyük Qafqazın cənub-qərb hissəsinin toponimiyası. – Bakı: Elm, 1993. – 195s.
2. Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. – Bakı: Gənclik, 1983 -136s
3. Azərbaycanca məskən yerlərinin siyahısı. RƏF. inv. 19734
4. Azərbaycanın izahlı coğrafi adlar lüğəti.- Bakı: Azərnəşr, 1960 -267s.
5. Azərbaycan SSR-in qısa toponimlər lüğəti. -Bakı, 1986
6. Azərbaycan SSR inzibati ərazi bölgüsü. – Bakı: Azərnəşr, 1963 -262s.
7. Azərbaycan SSR inzibati ərazi bölgüsü. – Bakı: Azərnəşr, 1968-218s.
8. Azərbaycan SSR inzibati ərazi bölgüsü. – Bakı: Azərnəşr, 1979 -224s.
9. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət.. –Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, 1999. -588s.
10. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. – Bakı: Azərnəşr, 1990 -381s.
11. IX-XII əsr ərəb coğrafişünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. – Bakı: Elm, 1974. -223s.
12. Babazadə Ə. Ayrım dialekti. (Tarixi xülasə və fonetika). - Bakı: 1987
13. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. – Bakı: Elm, 1970. -288s.
14. «Bayat» kəlməsi haqqında qeydlər. **RƏF arx.-38 Q-32/570.** Az-f.m. P. 1984

15. Bayramov A. Qədim Oğuz ellərinin Ağbaba, Şörəyel, Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları (toponimləri). – Bakı: Elm 1996. -250s.
16. Bayramov I. Indiki Ermənistanın toponimlərində qədim türk tayfalarının izləri.// **Dil məsələlərinə dair tematik toplu**. 2-ci buraxılış Bakı: ADPU nəşri, 1997. - S.63-69
17. Bayramov I. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin qrupları haqqında// **Azərbaycan onomastikası problemləri**. - Bakı: ADPU nəşri, 1999. - S.77-82
18. Bayramov I. Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tərkibində işlənən söz və coğrafi terminlər. –Bakı: Elm, 2000 – 106s.
19. Budaqov B. Türk uluslarının yer yaddaşı. – Bakı: Elm, 1994. -272s.
20. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. –Bakı: Oğuz eli, 1998. – 452s.
21. Bünyadov Z., Məmmədov H. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı, 1997
22. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. –Bakı: Maarif, 1988.- 285s.
23. Cəlilov F.A. Qədim Az||As etnonimi//**Azərbaycan filologiyası məsələləri**. –Bakı: Elm, 1983. - S.113-114
24. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. – Bakı: Gənclik, 1995. – 464s.
25. Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər.- Bakı: Elm, 1995. -244s.
26. Əhmədova E. Azərbaycan etnonimlərinin leksik-semantik tədqiqi. NDA. - Bakı, 1995.
27. Əhmədov B. Azərbaycan onomastikası problemləri. –Bakı: 1986. -
28. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. – Bakı: BDU nəşri, 1991. – 317s.

29. Əhmədov T. El-obamızın adları. –Bakı: Gənclik, 1984. - 126s.
30. Ələkbərli Ə. Qədim türk-oğuz yurdu- Ermənisatan. – Bakı: Sabah, 1994. -208s.
31. Əliyeva R. Azərbaycan toponimləri. –Bakı: Qanun, 2002. - 136s.
32. Əliyev V. Azərbaycan toponimiyası. – Bakı: ADPU nəşri, 1999. -278s.
33. Əzizov E. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları və tarixi dialektologiyanın bəzi məsələləri. **Dil və ədəbiyyat seriyası.** BDU nəşri. 1977. - S. 47
34. Əzizov E. Söz xəzinəsi. –Bakı: Maarif, 1995. -127s.
35. Fərzəli Ə. Dədə Qorqud yolu. – Bakı: Azərnəşr, 1995. -360s.
36. Hacıyev T.I., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi. Oçerklər və materiallar. –Bakı: Maarif, 1983. -188s.
37. Hüseynzadə Ə. Müasir Azərbaycan toponimiyasında tayfa adlarının izləri. **Azərbaycan EA Xəbərləri /tarix,fəlsəfə, hüquq seriyası/.** 1973, № 2. -S.21-30
38. İsmayılov M. Azərbaycan tarixi. –Bakı: Elm, 1992. -261s.
39. İsmayılov M. Sənin ulu baban. – Bakı: Azərnəşr, 1989. - 302s
40. Qarabağnamələr. I cild. –Bakı: Yazıçı, 1989. – 192s.
41. Qarabağnamələr. II cild. –Bakı: Yazıçı, 1991. - 478s.
42. Qasımov A. Bayat boyu, «bayat» sözü, bayathılar//Azərbaycan filologiyası məsələləri. II buraxılış. – Bakı: Elm, 1984. - S.163-168
43. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. –Bakı: Azərnəşr, 1994. – 248s.
44. Qeybullayev Q. Qarabağın etnik və siyasi tarixinə dair. – Bakı: Elm, 1990. -247s.
45. Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. – Bakı: Azərnəşr, 1992. – 140s.

46. Qukasyan V.L. Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixinə dair qeydlər/Azərbaycan filologiyası məsələləri. – Bakı: Elm, 1983. - S.35-36.
47. Quliyev Ə. Ayrımalar haqqında. Azərbaycan filologiyası məsələləri. III buraxılış. - Bakı: Elm, 1991.
48. Qumilyov L. Qədim türklər. –Bakı: Gənclik, 1993. -533s.
49. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. - Bakı: Maarif, 1988 -536s.
50. Mahmud Kaşğarlı. Divani lüğət-it türk. – Ankara: Aleaddin Kiral Basımevi, 1941. – 640s.
51. Məmmədov A. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair. Şumer-türk paralelləri//**Azərbaycan filologiyası məsələləri**. I buraxılış. –Bakı: Elm, 1983. –S. 4-23.
52. Məmmədov N. Azərbaycan yer adları. –Bakı: Azərənşr, 1993.-179s.
53. Məşədiyev Q. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. - Bakı: Elm, 1990. -148s.
54. Mirzəyev H. Amağı kəndinin etnonimləri, ləqəbləri, hidronimləri və yer-yurd adları haqqında// **Filologiya məsələlərinə dair tematik toplusu** (FMDTT). Buraxılış 1-2. – Bakı: ADPU nəşri, 2001.- S.3-6.
55. Mirzəyev H. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz. –Bakı: ADPU nəşri, 1997. – 352s.
56. Mirzəyev H.I. Aşıq poeziyasında işlənən etnonimlərə dair//**Azərbaycan onomastikası problemləri**. –Bakı: ADPU nəşri, 1987. -
57. Mirzəyev H. Qabaxlı kəndi və onun onomastik vahidləri// **Filologiya məsələlərinə dair tematik toplusu**. Buraxılış 1-2. – Bakı: ADPU nəşri, 2001.- S. 26-34.
58. Mirzəyev H. Dərələyəzdə Qoduxvəng kəndində olan onomastik vahidlər// **Filologiya məsələlərinə dair tematik toplusu**. Buraxılış 1-2. – Bakı: ADPU nəşri, 2001.- S.38-44

59. Mirzəyev H. Ələyöz kəndinin bəzi onomastik vahidləri haqqında// **Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu**. Buraxılış 1-2. – Bakı: ADPU nəşri, 2001.- S.14-18
60. Mirzəyev M. Doğma yurdu gəzə-gəzə. –Bakı: Maarif, 1990. – 216s.
61. Müsəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI –XVIII əsrlər). – Bakı: Elm, 1977. -240s.
62. Nuriyev E. Azərbaycan SSR-in Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası. - Bakı: Elm, 1989. -107s.
63. Rəhimoğlu H. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar. –Bakı: Azərnəşr, 1997. -257s.
64. Rüstəmli Ə. Qədim Oğuz yurdu Zəngəzurun türk mənşəli yer-yurd adları. -Bakı, 1998.
65. Sümər Faruq. Oğuzlar. –Bakı: Yazıçı, 1992.
66. Şecere-i Terakime. Türklərin soy kütüğü (Hazırlayan: Mühərrem Ergin/ Ebülqazi Bahadır Han). –İstanbul, 1925. - 97s.
67. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. – Bakı: Maarif, 1967. – 421s.
68. Vəliyev M.H. /Baharlı/. Azərbaycan. –Bakı: Azərbaycan, 1993. -192s.
69. Vorosil Q. Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixinə dair qeydlər// **Azərbaycan filologiyası məsələləri**. –Bakı: Elm, 1983. -S. 38-40
70. Yusifov M.I. «Gəncə» adı türk mənşəli etnonim kimi.- **Azərbaycanın qərb regionunun problemlərinə həsr olunmuş elmi-tədqiqat işlərinin yekunları**. –Bakı: Elm, 1989. - S.262-265
71. Yusifov Y.B. Yer adları necə əmələ gəlmişdir//Elm və həyat.. 1963, №10. –S.13-15
72. Yusifov Y.B., Kərimov S.K. Toponimikanın əsasları. – Bakı: Maarif, 1987. -204s

73. Abbas-Kuli-Aqa Bakixanov. Qölistani-Iram. Redaküiə, kommentarii, primeçaniə i ukazateli akad. Z.M.Bunətova. – Baku: Glm, 1991. – 304s.
74. Abdullaev I.Q. K gtimoloqii qeoqrafiçeskix nazvaniy sodercahix formant van// **Materialı tezisov Vsesoöznoy nauçnoy konferenüii po törkskim əzıkam.** –Baku: Izd-nie AQU, 1969. –s.78
75. Aqaev Q.D. Dannie gtnotoponimii o rasselenii törkoəziçnıx plemen v Azerbaydcane XI-XU v.//Gtniçeskaə onomastika. –M.: Nauka, 1989. –S.143-150
76. Aliev K. Antiçnie istoçniki po istorii AzerBaydcana. –Baku: Glm, 1986. –128s.
77. Aliev K. Toponimika i gtnonimika ob gtnoqeneze na territorii Azerbaydcanskoy SSR.-**Materialı dokladov P nauçnoy konferenüii, posvəhennoy izuçeniö toponimii Azerbaydcanskoy SSR.** – Baku: Glm, 1981. – S. 31-33.
78. Ataniəzov S. Turkmenistanın qeoqrafik atlarının düşündirişli sözlüqi. – Aşqabat: İlim, 1980. – 321s.
79. Bartolğd V.V. Soçineniə. T.II, çastğ I. -M.: Izd-vo Vostoçnoy literaturı, 1964. – 680s.
80. Baskakov N.A. Vvedenie v izuçenie törkskix əzıkov. -M.: Vıssaə şkola, 1969. –383s.
81. Bromley Ö.V. Gtnos i gtnoqrafiə. -M.: Nauka, 1973. – 283s.
82. Butinov N.A. Razdelenie truda v pervobitnom obhestve|| **Trudı Instituta gtnoqrafii. t.1 «Problemi pervobitnoqo obhestva».** M.: Nauka, 1968. -S.204- 216
83. Valixanov Ç. Sobranie soçineniy . T. 1. - Alma-Ata: Izd-nie AN, 1961. -777s.
84. Veliev M.Q. Naselenie Azerbaydcana-«Muzey gtnoqrafiçeskix sokrovih»//**Azerbaydcanskiy nastolğmy kalendarg.**Ç.2. –Baku: 1925, S.393-394
85. Voroşil Q. Istoriko-filoloqiçeskiy analiz nekotorıx toponimov severo-zapadnoy zoni Kavkazskoy

- Albanii//**Materialı nauçnoy konferenüii, posvəhennoy izuçeniö toponimii Azerbaydcana.**- Baku: Glm, 1973. - S.73-82.
86. Vorosil Q., Aslanov V. Issledovanie po istorii azerbaydcanskoqo əzıka dopisğmennoqo perioda. –Baku: Glm, 1986. -168s
87. Qadcıev N.Z. Törkoəzıçnıe arealı Kavkaza. -M.: Nauka, 1979. – 226 s.
88. Qeybullaev Q. Toponimiə Azerbaydcana. – Baku: Glm, 1986. – 192s.
89. Qeybullaev Q.A. K gtnoqenezu Azerbaydcanıev. –Baku: Glm, 1991. -549s.
90. Qeybullaev Q.A. O proisxocdenii nekotorig gtnotoponimov Azerbaydcana. **Dokladı AN Azerb SSR. Baku**, 1978, №11. –S.69-71
91. Qeybullayev Q.A. O proisxocdenii nekotorig gtnotoponimov Azerbaydcana//Gtnoqrafıçeskiy sbornik. IV vıp. Baku: Glm, 1981. S. 153-164.
92. Qordlevskiy V.A. Soçineniə .T.3. – M.: Izd-vo AN SSSR, 1962. -588s.
93. Qubaeva S.S. Odnə iz osobennostey toponimii//**Dialekti i toponimiə Povolçğə**. Vıp., I. – **Çəboksarı**, 1972. - S.101-109.
94. Qumilev L.N. Drevnie törki. – M.: Nauka, 1967. -266s.
95. Quseynzade A. Ob gtimoloqii toponima Kuba//**Sovetskaə türkoloqiə**, 1971, №3. – S.119-123
96. Quseynzade A. Oykonımı Zakavkazğə, vklöçaöhie gtnonim «biçenek»// **Sovetskaə türkoloqiə**, 1982, №5. -S. 34-38
97. Quseyn-Zade Ç.M. Törkskaə antroponimiə v srednevekovix araboəzıçnıx pisğmennıx pamətnikax do XŞ veka: **Dis. ... kand. filol. nauk.** -Baku, 1988. -
98. Quseynov R.A. Siriyskie istoçniki XP-XŞ vv. ob Azerbaydcane. – Baku: Glm, 1960. -

99. Dokumentı arxiva xivinskix xanov po istorii i gtnoqrafii karakalpakov. - M.: Nauka, 1967. – 539s.
100. Drevnetörksiy slovarğ. –Leninqrad: Nauka, 1969. -676s.
101. Dron I.V. Nazvaniə qaqauzskix sel Moldavskoy SSR// **Sovetskaə türkoloqiə** , 1982, №4. -S.41-51
102. Zuev Ö.A. Iz drevnetörkskoy gtnonimiki po kitayskim istoçnikai// **Trudi instituta istorii i arxeoloqii pri AN Kazaxskoy SSR**. T.15. – Alma-Ata: Nauka, 1962. - S.280-287
103. Istoriceskaə onomastika. - M.: Nauka, 1977. -308s.
104. Kaqramanov Dc.V. Opisanie arxeoqraficeskix dokumentov. - Baku: GIm, 1969. -101s.
105. Kapanüən Qr. Xayasa-kolibelğ armən. –Erevan: AN Arm.SSR, 1947. -291s.
106. K voprosu o plemenax Kavkazskoy Albanii//**Issledovaniə po istorii kulğturu narodov Vostoka**. -M.-L.: Izd-vo AN, 1960. -S.12-19.
107. Kenesbaev S.K., Dcanuzakov T.D. O leksiçeskix plastax onomastiki kazaxskoqo əika // **Sovetskaə türkoloqiə**, 1976, №3. –S. 78-88.
108. Kləştornıy S.Q. Drevnetörkskie runiçeskie pamətniki. -M.: Nauka, 1964. -215s.
109. Koyçubaev E. Kratkiy tolkovıy slovarğ toponimov Kazaxstana. -Alma-Ata: Nauka, 1974. - 274s.
110. Kononov A.N. Rodoslavnaə türkmen. Soçinenie Abu-l Qazi xana Xivinskoqo. – M.-L.: Izd-vo AN SSSR, 1958. – 513s.
- 111. Kostenko L.Q. Türkistanskiy krai. T.1. – SPB, 1880. S.**
112. Kratkiy toponimiçeskiy slovarğ.- M.: Mıslğ, 1966. – 509s.
113. Lezina I.N. K voprosu o stratifikaüii törkskix qenetoponimov Krıma//**Onomastika, tipoloqiə, stratigrafia**. -M.: Nauka, 1988. -S. 144-163
114. Malov S.E. Pamətniki drvnetörkskoy pisğmennosti. -M.-L.: Izd-vo AN SSSR, 1951. -452s.

115. Mamedov A. Teoretiçeskie problemi vosstanovleniə perviçnıx korney v törkskix əzıkax/**Azərbaycan filologiyası məsələləri**. II buraxılış. -Bakı: Elm, 1984. - S.5-20
116. Marakuev A.V. Kratkiy oçerk toponimii kak qeoqrafiçeskoj disüiplini//**Uç. zapiski Qos. un-ta. t.XŞ, vıp.2. Qeoloqiə i qeoqrafiə**. Alma-Ata.1954
117. Meşanninov I.I. Xaldovedenie. Istorıə drevnoqo Vana vklöçəə drevneyşie svedeniə o Zakavkazğe. Sistema pişğma i çteniə klinopisnıx tekstov xaldov-urartov//**Trudi ob-va obsledovaniə i izuçeniə Azerbaydcana**. – Baku, 1927, №10. –S. 27-52
118. Minorskiy V.F.. Istorıə Şirvana i Derbenda X-XI vekov. - M.: Nauka, 1963. -185s.
119. Mirzazade Ç.X. Toponimi Azerbaydcana v srednevekovıx arabskix qeoqrafiçesix istoçnikax. –Baku: Glm, 1988. - 120s.
120. Mollazade S.M., Bayramova N.Q. Otracenie gtnoqrafiçeskih realiy azerbaydcanskoqo naroda v toponimii Azerbaydcana// **Sovetskaə türkoloqiə**, 1983, №6. - S.29-36
121. Mollazade S.M. Toponimiə severnıx rayonov Azerbaydcana. -Baku: Glm, 1979 -206s
122. Molçanova O.T. Strukturnie tipi törkskix toponimov Qornoqo Altaə. –Saratov: Izd-nie Sarat. Un-ta, 1982. – 256s.
123. Morozova A.S. Kulğtura domaşneqo bita karakalpakov naçala XX v (k voprosu gtnoqeneza. -M.: Nauka, 1982
124. Murzaev Z.M. Qeoqrafiə v nazvaniəx. - M.: Nauka, 1979. – 167s.
125. Murzaev Z.M. Slovarğ narodnıx qeoqrafiçeskih terminov. - M.: Mıslğ, 1984. -653s.
126. Musabekov N.Ç. Ob obrazovanii gtnoqidronimov Azerbaydcana// **Sovetskaə türkoloqiə**, 1986, №2. -S.69-73

127. Nikonov V.A. Vvedenie v toponimiku. -M.: Nauka, 1965. - 175s.
128. Nikonov V.A. Imə i obhestvo.- M.: Nauka, 1974. -278s.
129. Novoselğüev A.P., Paşuto V.T., Çerepin L.V. Puti razvitiə feodalizma. -M.: Nauka, 1972. – 338s.
130. Onomastika Sredney Azii. - M.: Nauka, 1978. -226s.
131. Oçerki po istorii i kulğture Kavkazskoy Albanii IVv do n.e.-VII v. n.e, - M.,-L.: Izd-vo AN SSSR, 1959. -391s.
132. Paqirev D.D. Alfavitniy ukazatelğ k pətiverstnoy karte Kavkazskoqo kraə. -Tiflis, 1913. – 530s.
133. Piqulevskaə N.V. Siriyskie istoçniki po istorii narodov SSSR. -M-L.: Izd-vo AN SSSR, 1941. -172s.
134. Poroznak V.P. Prinüipi issledovaniə paleobalkanskoy onomastiki//**Istoriceskaə onomastika**. - M.: Nauka, 1977. - **S.37-**
135. Potapov L.P. Gtničeskiy sostav i proisxocdenie altayüev. - L.: Nauka, 1969. -196s.
136. Raşid-ad-Din. Sbornik letopisey. T.1. Perevod s persidskoqo A.A.Xetaqurova, redaküiə i primeçaniə prof. A.A.Semenova. –M.-L.: Izd-vo AN SSSR, 1952. – 316s.
137. Reformatskiy A.A.Toponimika kak linqvistiçeskiy fakt//**Toponimika i transkripüiə**. -M.: Nauka, 1964. – S.
138. Rospond S. Perspektivi razvitiə slavənskoj onomastiki//**Voprosi əzikoznaniə**. 1962, №4. S.9-19
139. Savina V.I.Tipi törkskix toponimov v Irane. **Toponimika Vostoka. Issledovaniə i material.**- M.: Nauka, 1969. - 239s.
140. Samoyloviç A.Kavkaz i tureükiy mir/**Izv. Obhestva obsledovaniə i izuçeniə Azerbaydcana**. Baku, 1926, №2. - S.3-9
141. Sattarov Q.F. Gtnotoponimi Tatarii.// **Sovetskaə törkoloqiə**, 1980, №1. - S.32-49

142. Slovarğ qeoqrafiçeskix terminov i druxix slov, vstreçaõhixsə v toponimii Aerbaydcanskoy SSR. - M.: Nauka, 1971. -
143. Sumbatzade A.S. Azerbaydcanı -gtnoqenez i formirovanie naroda. – Baku: GIm, 1990. -303s.
144. Superanskaə A.V. Qenotoponimiə Krıma//**Melanges Skov.Zagreb**, 1985
145. Superanskaə A.V. Obhaə teoriə imeni sobstvennoqo. - M.: Nauka, 1973. -366s.
146. Tarixi-Derbend-name (s 9-ö priloceniami). - Tiflis, 1898. - 192s.
147. Tahiükıy V. Mesto onomastiki sredi qumanitarnıx nauk//**Voprosı əzıkoznaniə**. 1961, №2. –S. 7-11;
148. Teoriə i metodika onomastiçeskix issledovaniy. -M.: Nauka, 1986. 254s.
149. Tolstova L.S. Nekotorie voprosı istoriçeskoy onomastiki Xorezmskoqo oazisa || Gtnoqrafia imen. -M.: Nauka, 1971. -S.246-254
150. Toporov V.N, Trubaçev O.N. Linqvistiçeskiy analiz qidronimov Verxovnoqo Podneprovğə. - M.: Izd-vo AN SSSR, 1962 -166s.
151. Trever K.M. Oçerki istorii kulğturu Kavkazskoy Albanii. M.-L.: Izd-vo AN SSSR, 1959. – 391s.
152. Xisamitdinova F.Q. Gtnonimi v oykonomii Başkirii. XVII-XIX vekov// **Sovetskaə Törkoloqia**, 1984, №6. -S.30-34
153. Çernışev E.I. Seleniə Kazanskoqo xanstva// **Voprosı gtnoqeneza törkoəziçnix narodov Severnoqo Povolcğə**. Kazanğ. M.: Nauka, 1971. -S.281-287.
154. Çesnov Ə.V. Rannie formı gtnonimov i gtniçeskoie samosoznanie//**Gtnoqrafia imen**. - M.: Nauka, 1971. -S.6 -13
155. Çıçaqov V.K. Iz istorii russkix imen, otçestv i familiy. -M.: Uçpedqiz, 1959. – 128s.
156. Şarafxan Bidlisi. Şarafname. T.II. -M.: Nauka, 1976.-350s.

157. Şarova I.I. Novaə uqroza ruskomu delu v Zakavkazğe: predostoəhaə rasprodaca Muqani inorodüam. -Spb., Tiflis, 1911. - s.
158. Gtniçeskaə onomastika. -M.: Nauka, 198. – 192s.
159. Əmpolğskiy Z.I. O törkax V v. do n.g. –**Uç. zap.AQU**, 1970. -S.5-6

MÜNDƏRICAT

Ön söz	3
GİRİŞ	5

I FƏSİL. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli etnotoponim mənzərəsi	11
1.1. Onomastik vahidlərin tədqiqinin xalqın məskunlaşma coğrafiyasının təyində rolu	11
1.2. Azərbaycan və Qərbi Azərbaycan ərazisinin etnonim mənzərəsi	25
1.3. Ermənistan ərazisinin türk mənşəli etnotoponimləri.....	32
1.4. Ermənistanın türk mənşəli areal etnotoponimləri.....	47

II FƏSİL. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli etnotoponimlərinin areallıq xüsusiyyətləri və yayılma arealları	51
2.1. ABAN əsaslı areal etnotoponimlər	51
2.2. ABAR əsaslı areal etnotoponimlər	54
2.3. ABBAS əsaslı areal etnotoponimlər	56
2.4. ABDAL əsaslı areal etnotoponimlər	57
2.5. AYRUM əsaslı areal etnotoponimlər	58
2.6. Əfşar əsaslı areal etnotoponimlər	60
2.7. BAYANDUR əsaslı areal etnotoponimlər.....	61
2.8. BAYAT əsaslı areal etnotoponimlər	64
2.9. Kazan əsaslı areal etnotoponimlər	70
2.10. Karkın əsaslı areal etnotoponimlər	73
2.11. Kabar əsaslı areal etnotoponimlər	75
2.12. Qarqar əsaslı areal etnotoponimlər	78
2.13. Kuşi əsaslı areal etnotoponimlər.....	80
2.14. Kuyərçi əsaslı etnotoponimlər	84
2.15. Muğan əsaslı etnotoponimlər.....	87
2.16. Çul əsaslı etnotoponimlər	99

III FƏSİL. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli etnotoponimlərinin struktur, fonetik, leksik-mantik və qrammatik xüsusiyyətləri.....	104
3.1. Ermənistanın türk mənşəli etnotoponimlərinin struktur xüsusiyyətləri	104
3.2. Ermənistanın türk mənşəli etnotoponimlərinin fonetik xüsusiyyətləri.....	116
3.3. Ermənistanın türk mənşəli etnotoponimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri.....	119
3.4. Ermənistanın türk mənşəli etnotoponimlərinin qrammatik xüsusiyyətləri.....	124
NƏTİCƏ	137
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	142

Direktor: professor N.B.Məmmədli

Kompüter dizayneri: Zəhid Məmmədov
Səhifələyici: Aygün Əsgərova
Texniki redaktor: Rövşanə Nizami qızı
Montaççı: Rəsim Hacıyev

Yığılmağa verilmiş 20.02.2008.
Çapa imzalanmış 28.04.2008.
Şərti çap vərəqi 9,7. Sifariş № 181
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraç 200.

*Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*
E-mail: nurlan1959@yahoo.com
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

